

پیشینه طبقات نگاری در میان مسلمانان^۱

○ نعمت‌الله صفری فروشانی

الف - طبقات نگاری اهل سنت

روزنتال بر این باور است که شیوه نگارش طبقاتی در تاریخنگاری اسلامی، شیوه‌ای اسلامی است که نمی‌توان ریشه‌های آن را در میان ایرانیان و یونانیان سراغ گرفت و هرچند شباهت‌هایی بین آن و شیوه نگارش یهودیان وجود دارد، اما می‌توان آن را شیوه‌ای کاملاً ابتکاری در میان نژاد سامی دانست که با توجه به استفاده اولیه مسلمانان از این شیوه در طبقه‌بندی اصحاب و تابعین و به منظور بررسی و نقد اسناد احادیث نبوی، اعتقاد به تأییدپذیری از شیوه یهودیان کم‌رنگ‌تر می‌شود.^۲

در این میان خاورشناس دیگری با نام مارگلیوت (۱۸۵۸-۱۹۴۰ م) ضمن بررسی تاریخنگاران و تاریخنگاری عربی به این باور می‌رسد که شیوه طبقات نگاری با توجه به وجود عنصر استمرار در آن که همان جوهر تاریخ است، راه را برای تاریخنگاری گشود. و همو شیوه طبقات نگاری را در تاریخ بر شیوه نگارش تاریخ بر طبق ترتیب زمانی مقدم می‌داند و می‌گوید: چینش طبقات رجال برحسب اسبقیت در اسلام از سوی مسلمانان یکی از علل چینش حوادث بر طبق ترتیب زمانی در تاریخ اسلام به حساب می‌آید.^۳

اما در اینجا باید به این نکته توجه داشت که ارتباط تنگاتنگ بین طبقات نگاری و علم حدیث در اولین نگارش‌های طبقاتی مسلمانان را تنها در صورتی می‌توانیم بپذیریم که طبق قول مشهور اولین کتب طبقات را در ارتباط با علم حدیث و محدثین بدانیم، اما اگر اولین نگارش طبقاتی در میان مسلمانان را کتاب «طبقات اهل العلم والجهل» واصل بن عطا (۸۰-۱۳۱ ق) دانسته^۴ و چنانچه بعضی گفته‌اند، منظور او از اهل علم را معتزله و اهل جهل را دشمنان آن‌ها

بدانیم، باید اولین نگارش طبقاتی را در میان متکلمین دانسته و در این قول مشهور تردید روا داریم. ولیکن از آنجا که این کتاب مفقود شده است، نمی‌توان نظر قطعی در این مورد ابراز داشت، به خصوص با توجه به آنکه این شیوه از سوی دیگر متکلمان تا چند قرن بعد مورد استفاده قرار نگرفت و در عوض محدثین از آن بهره فراوان بردند.

در قرن دوم هجری به غیر از کتاب واصل بن عطا به نام کتاب دیگری در موضوع طبقات نگاری برخورد نمی‌کنیم، اما قرن سوم هجری را باید آغاز شکوفایی طبقات نگاری مسلمانان دانست، در آغاز این قرن به چهره‌ای مانند هشتم بن عدی (۲۰۷ ق) برخورد می‌کنیم که دو کتاب «طبقات الفقهاء والمحدثین» و «طبقات من روی عن النبی (ص) من اصحابه» به او نسبت داده شده است^۵ که از هر دو اثری موجود نیست. اما از نام هر دو چنین روشن می‌شود که محور اصلی آن راویان بوده‌اند، و هرچند در کتاب اول عنوان فقها نیز آمده است اما باید توجه داشت که در دو قرن اول و دوم ارتباط تنگاتنگی میان روایت و فقه وجود داشت به گونه‌ای که مبنای بیشتر فتاوی فقها و به ویژه فقهای پیرو سبک حجاز روایات بوده است. مگر آنکه با توجه به کوفی بودن هشتم بن عدی و طبیعی بودن توجه او به فقهای کوفه و رواج فقه رای در کوفه در اواخر قرن اول و تمام قرن دوم، بتوانیم بگوئیم یکی از بخش‌های اصلی این کتاب اختصاص به بررسی چنین فقهای داشته است.

در همین زمان به نام یکی از بزرگترین مورخان قرون اولیه یعنی ابوعبد... محمد بن عمر معروف به واقدی (۱۳۰-۲۰۷ ق) برخورد می‌کنیم که کتاب بزرگی با عنوان «کتاب الطبقات» به او منسوب شده است^۶ که این کتاب نیز مفقود شده است.

صاحب‌نظران در رشته‌های دیگر نیز از این سبک در طبقه‌بندی قهرمانان علم خود استفاده نمودند که در این میان ادیبان (به معنای عام کلمه) گوی سبقت را از دیگران ربودند و شخصیت‌هایی همچون محمدبن سلام جمحی (۱۳۹-۲۳۱ ق) با نگارش طبقات الشعراء،^{۱۵} ابن‌قتیبه دینوری (د ۲۷۶ ق) با نگارش الشعر والشعرا یا طبقات الشعراء،^{۱۶} ابوالعباس محمدبن یزید ثمالی معروف به مبرد (۲۱۰-۲۸۵ ق) با نگارش کتاب طبقات النحویین و البصریین و اخبارهم،^{۱۷} عبدا... بن معتز عباسی (۲۴۷-۲۹۶ ق) با نگارش طبقات الشعراء،^{۱۸} ابوحسان زیادی راوی هیشم‌بن عدی نیز با نگارش طبقات الشعراء،^{۱۹} اسماعیل‌بن ابومحمد یزیدی نیز با نگارش طبقات الشعراء،^{۲۰} ابوعلی احمدبن اسماعیل انباری کاتب عبیدا... بن عبدالله بن طاهر و محمدبن طاهر با نگارش طبقات‌الکتاب^{۲۱} نام خود را در زمره طبقات‌نگاران این قرن ثبت نمودند.

صوفیان که در این هنگام مراحل رشد خود را سپری می‌کردند، نیز طبقات‌نگاری شخصیت‌های خود را در این قرن پایه گذاشتند که از قدیم‌ترین آنها می‌توان از کتاب محمدبن علی حکیم ترمذی (د ۲۵۵ ق) یاد کرد.^{۲۲} طبقات‌نگاری درباره قاضیان نیز از همین قرن آغاز شد که از جمله آنها می‌توان از کتاب قضاة‌البصره نوشته ابوعبیده معمر بن مثنی بصری،^{۲۳} کتاب قضاة اهل مدینه نوشته ابوالحسن علی‌بن محمد مدائنی^{۲۴} و کتاب اخبار قضاة‌المصریین، نوشته ابوعمرین یوسف کندی (د ۳۰۰ ق) که درباره قاضیان مصر تا سال ۲۴۶ ق است،^{۲۵} یاد کرد که البته چنانچه ملاحظه می‌شود، همه آنها نوعی طبقات‌نگاری محلی به شمار می‌آید که آغاز آن در همین قرن بوده است و به شماری از کتب این نوع طبقات‌نگاری در بخش‌های قبلی اشاره شد. کتاب انساب الاشراف احمدبن یحیی بلاذری (د ۲۷۹ ق) از سوی بعضی به عنوان نوعی طبقات‌نگاری معرفی شده است و درباره آن چنین گفته‌اند: «تاریخی است در چهارچوب تبارشناختی به شیوة طبقات.»^{۲۶}

اما با مطالعه این کتاب نمی‌توانیم این ادعا را تأیید نماییم، زیرا در این کتاب، نویسنده پس از رتبه‌بندی خاندان‌های مهم عرب، به ذکر شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی هر خاندان به ترتیب زمانی پرداخته است. بدون آنکه پیوستگی خاصی را میان افراد هر خاندان لحاظ کند. و چنانچه واضح است، این رتبه‌بندی اولیه نویسنده را به هیچ‌وجه نمی‌توان نوعی طبقات‌نگاری به حساب آورد.

در میان نوشته‌های قرن سوم به نام تعدادی دیگر از کتب با عنوان طبقات برخورد می‌کنیم که با توجه به آنکه این کتب هم‌اکنون در دسترس نمی‌باشد، نمی‌توان قضاوت قطعی درباره محتوای آنها کرد، اما با توجه به رواج نگارش طبقات‌نگاری درباره اصحاب حدیث

اما شاید بتوان با مطالعه اولین کتاب طبقات‌نگاری به جا مانده یعنی کتاب‌الطبقات الکبری که نوشته شاگرد او محمدبن سعد معروف به کاتب واقدی (۱۶۸-۲۳۰ ق) است، تا حد زیادی از محتویات کتاب و سبک نگارش او آگاه شویم، به ویژه اگر نظر بدینانه «الندیم» را بپذیریم که می‌گوید این‌سعد تمام کتابهای خود را از روی تصنیفات واقدی تالیف کرده و نیز درباره کتاب طبقات می‌گوید: «ابن سعد این کتاب را از روی کتابهای واقدی، کلبی، هیشم‌بن عدی و مدائنی تالیف کرده است.»^{۲۷}

از سبک طبقات‌نگاری ابن سعد در این کتاب در بخش قبیل تا حدودی آگاه شدیم. آنچه تذکر آن در اینجا لازم است این است که این کتاب بعدها توسط دانشمندان طبقات‌شناسی خلاصه شد که از جمله این خلاصه‌ها می‌توانیم از «مختارالطبقات» نوشته ابن منظور (۶۳۰-۷۱۱ ق) و «انجاز الوعدالمنتقی من طبقات ابن‌سعد» نوشته سیوطی (د ۹۱۱ ق) نام ببریم.^{۲۸} ال‌ندیم کتاب دیگری با عنوان «الطبقات الصغیر» را در عداد تالیفات ابن سعد ذکر می‌کند که بنا به گزارش فؤاد سزگین، نسخه‌ای از این کتاب که تالیف آن قبل از «الطبقات الکبری» بوده است، در موزه آثار استانبول در ۱۳۹ برگ و با شماره ۴۳۵ موجود است.^{۲۹} خلیفه‌بن خیاط (د ۲۴۰ ق) نام آشنای دیگر طبقات‌نگاری در این قرن است که با نگارش دو کتاب «طبقات القراء»^{۳۰} و «کتاب الطبقات»^{۳۱} نام خود را در زمره اولین طبقات‌نگاران ثبت کرد که تنها کتاب الطبقات او هم‌اکنون در دسترس می‌باشد و با مطالعه آن به مشابیه‌ها و احیاناً تفاوت‌هایی در سبک طبقات‌نگاری او و معاصرش ابن‌سعد برخورد می‌کنیم.^{۳۲} یکی از جالب‌ترین و مهم‌ترین وجوه تشابه این دو در طبقه‌بندی اصحاب پیامبر اکرم (ص) است که ملاک‌هایی همچون سابقه اسلام و نزدیکی به پیامبر اکرم (ص) را مورد توجه قرار می‌دهد که ریشه‌های این طبقه‌بندی را می‌توانیم در عملکرد عمر هنگام تشکیل دیوان ببینیم که در تعیین حقوق اصحاب ملاک‌هایی همچون نسبت با پیامبر اکرم (ص)، شرکت در جنگ بدر، شرکت در حدیبیه و... مدنظر قرار داد.^{۳۳} و از این جهت شاید بتوانیم دیوان عمر را مهم‌ترین الهام‌بخش سبک طبقات‌نگاری بدانیم. از دیگر کتب طبقات‌نگاری در این قرن که شاید بتوان آن را اولین کتاب مخصوص طبقات‌نگاری روایان دانست، کتاب الطبقات ابوالحسن مسلم‌بن حجاج نیشابوری^{۳۴} (۲۰۶-۲۶۱ ق) است که تنها به ذکر نام طبقات صحابه و تابعین پرداخته و هرکدام از این دو طبقه را براساس شهرهایی که بیشترین روایت را در آنها داشته‌اند، به ترتیب به مدنیین، مکیین، کوفیین، بصریین، شامیین، مصریین و شهرهای دیگر تقسیم‌بندی کرده است.

طبقات‌نگاری در این قرن محدود به تاریخ و حدیث نگشت، بلکه

در این قرن و نیز با لحاظ شخصیت نویسندگان این کتب که غالباً از میان محدثین می‌باشند، می‌توان محتوای آنها را با احتمال قریب به یقین درباره طبقات اصحاب حدیث دانست، تعدادی از این کتب از قرار زیر است:

کتاب الطبقات نوشته علی بن مدینی (د ۲۳۳ ق)،

کتاب التاریخ فی طبقات اهل العلم و من نسب منهم الی... نوشته سلیمان بن داود شاذکونی (د ۲۳۴ ق)،

کتاب الطبقات نوشته ابراهیم بن منذر (د ۲۳۶ ق)،

کتاب الطبقات نوشته عبدالرحمن بن ابراهیم بن عمرو دمشقی ملقب به دحیم (د ۲۴۵ ق)

کتاب الطبقات نوشته ابوالقاسم محمود بن ابراهیم بن سمیع دمشقی (د ۲۵۹ ق)،

کتاب الطبقات نوشته ابوبکر محمد بن عبدالله بن عبدالرحیم برقی (د ۲۷۰ ق)،

طبقات التابعین، نوشته ابوحاتم محمد بن ادريس رازی (د ۲۷۷ ق)،

کتاب الطبقات نوشته عبدالرحمن بن عمرو نصری معروف به ابی زرعۃ دمشقی (د ۲۸۱ ق)^{۳۳}

با بررسی نام کتب طبقات نگاری قرن چهارم که به ما رسیده است، به این نتیجه می‌رسیم که طبقات نگاری در این قرن پس از اوجی که در قرن سوم گرفته بود، رو به سرآشایی می‌رود. زیرا تعداد کتب طبقات نگاری این قرن نسبت به قرن سوم نه تنها رشد کمی و کیفی را نشان نمی‌دهد، بلکه از هر دو جهت در نقصان به سر می‌برد، از کتب طبقات نگاری این قرن در طبقه بندی محدثین می‌توانیم از کتابهای زیر نام ببریم:

۱- طبقات الاسماء المفردة من الصحابة والتابعین و اصحاب الحدیث نوشته ابوبکر احمد بن هارون بن روح بردیجی (۲۳۰-۳۰۱ ق) نویسنده در این کتاب تنها به ذکر شرح حال مختصر محدثینی می‌پردازد که دارای نامی انحصاری بوده اند یعنی نامی که نه در آن طبقه و نه در طبقات دیگر دارای مشابهی نمی‌باشد و بدین ترتیب نام ۴۲۵ نفر را در پنج طبقه صحابه، تابعین و سه طبقه دیگر پس از تابعین ذکر کرده است.^{۳۴}

۲- ذیل المذیل من تاریخ الصحابة والتابعین نوشته محمد بن جریر طبری (د ۳۱۰ ق)^{۳۵}

در این کتاب، نویسنده در آغاز به طبقه صحابه می‌پردازد و آنها را براساس سال وفات ترتیب بندی کرده و در هر مورد شخصیت های بنی هاشم و موالی و هم پیمانان آنها را بر سایرین مقدم داشته و پس از آن به ذکر سایر قبایل عدنانی پرداخته و بعد از آن به سراغ قحطانی ها می‌رود. و همین ترتیب را در مورد تابعین و طبقات بعدی نیز به کار می‌برد. و در هر طبقه پس از برشمردن مردان آن طبقه به سراغ زنان رفته و آنها را نیز بر حسب سال وفات و با ترتیب بندی زنان بنی هاشم، زنان مهاجر، زنان انصار در طبقه صحابه و مقدم داشتن زنان بنی هاشم بر زنان سایر قبایل در طبقات دیگر به کار خود ادامه می‌دهد. پس از آن به سراغ مردان و زنانی می‌رود که با کتیبه خود معروف شده اند و آنها را نیز براساس

طبقات و ترتیب پیش گفته تنظیم می‌نماید.

۳- المنتقی من کتاب الطبقات نوشته ابی عروبه حسین بن محمد بن ابی معشر و حرانی (د ۳۱۸ ق).

فقط قسمت دوم این کتاب که درباره صحابه می‌باشد، باقی مانده است. یکی از ویژگیهای این کتاب دارا بودن بابی تحت عنوان «اللاخوة من الصحابة» می‌باشد که اصحابی را که با هم برادر بوده اند در آن ذکر می‌کند و فایده آن هنگام اشتراک اصحاب در نام پدر ظاهر می‌شود.

نویسنده در این کتاب بر نَسَب سال وفات و جدا کردن مردان از زنان تکیه ندارد.^{۳۶}

۴- طبقات المحدثین نوشته ابوالقاسم مسلمة بن قاسم اندلسی (د ۳۵۳ ق)^{۳۷}

۵- کتاب الثقات نوشته ابوحاتم بن حبان بُستی (د ۳۵۴ ق)

۶- مشاهیر علماء الامصار نوشته بُستی فوق الذکر،

نویسنده در این کتاب به ذکر شرح حال ۱۶۰۲ محدث موثوق و نه ضعیف و مجروح در سه طبقه صحابه، تابعین، اتباع التابعین و بر اساس شهرهای مختلف مملکت اسلامی می‌پردازد، بدین ترتیب که در بخش صحابه همه شهرهای اسلامی را به شش صُقع (ناحیه) تقسیم می‌نماید و در صقع اول صحابه مکه و مدینه و در صقع دوم کوفه و بصره و در صقع سوم شام و اطراف آن و در صقع چهارم مصر و اطراف آن و در صقع پنجم یمن و بالآخره در صقع ششم صحابه خراسان را بررسی می‌کند. و در دو طبقه تابعین و اتباع نیز همین ترتیب را رعایت می‌کند با این تفاوت که در طبقه سوم پس از کوفه به سراغ اتباع بغداد و واسطه می‌رود.^{۳۸}

این نکته لازم به تذکر است که ابن حبان در درون هر طبقه، هیچ ترتیبی (نه الفبایی و نه سالشماری) را رعایت نمی‌نماید.

۷- الطبقات نوشته ابو عمر محمد بن عباس خزاز^{۳۹}

همچنین در این قرن به اولین کتاب طبقات نگاری ویژه یکی از مذاهب فقهی اهل سنت یعنی کتاب «طبقات اصحاب الامام احمد» نوشته ابوبکر احمد بن محمد بن هارون بغدادی (د ۳۱۱ ق) برخورد می‌کنیم که خود اصحاب احمد حنبل را درک کرده بود.^{۴۰}

در زمینه طبقات نگاری صوفیه در این قرن می‌توان از کتاب طبقات التساک نوشته احمد بن محمد بن سعید اعرابی (۲۴۶-۳۴۱ ق) و تاریخ الصوفیه اثر محمد بن داود نیشابوری (د ۳۴۲ ق) یاد کرد.^{۴۱} کتاب طبقات الشعراء الجاهلیین نوشته ابوخلیفه بصری (د ۳۰۵ ق) راوی ابن سلام^{۴۲} و کتاب طبقات النحویین واللغویین نوشته ابوبکر بن حسن زبیدی (د ۳۷۹ ق) دو تألیف در زمینه طبقات نگاری در علوم ادبی در این قرن است که در کتاب اخیر نویسنده، زندگینامه های شخصیت های نحوی و لغوی را به صورت جداگانه از زمان ابوالاسود دؤلی تا زمان الرباحی (د ۲۵۸ ق) استاد نویسنده، جمع آوری کرده است.^{۴۳}

از نکات جالب توجه در این قرن، سرایت طبقات نگاری از علوم اسلامی به علوم دیگر همانند طب و فلسفه می‌باشد که اولین کتاب نگارش یافته در این زمینه کتاب طبقات الاطباء والحکماء تألیف سلیمان بن حسان اندلسی معروف ابن جلیجل (د بعد از ۳۸۴ ق) است که

کاری که در قرن چهارم به وسیله نگارش کتاب طبقات اصحاب الامام احمد پایه‌گذاری شده بود، یعنی جداسازی طبقات فقهاء از طبقات محدثان، در این قرن شدت بیشتری به خود گرفت به گونه‌ای که شاید بتوان نقطه عطف طبقات‌نگاری محدثان را در این قرن دانست.

به نظر می‌رسد یکی از علل این جدایی و رشد طبقات‌نگاری در مذاهب خاصی، پدید آمدن پدیده تمذهب در میان اهل سنت از قرن چهارم به بعد و جا افتادن آن در قرون بعد می‌باشد. در این قرن اولین کتاب طبقات الشافعیه توسط ابوعاصم محمدبن احمد عبادی (د ۴۵۸ ق) نگاشته شد.^{۳۳}

حسن بن احمد بغدادی حنبلی معروف به ابن بنا (د ۴۷۱ ق) کتابی با عنوان طبقات الفقهاء نگاشت.^{۳۴} و بالاخره ابواسحاق شیرازی (۳۹۳-۴۷۶ ق) کتاب طبقات الفقهاء را عرضه کرد.

ابواسحاق با آنکه خود شافعی مذهب بود، اما کتاب خود را اختصاص به فقهای شافعی نداد و فقهای مذاهب دیگر و حتی مذهبی کم‌دانه همانند مذهب داود (ظاهری) را در کتاب خود آورد.

او کتاب خود را با ذکر شرح حال مختصر تری چند از فقهای مشهور طبقه صحابه همانند ابوبکر، عمر، عثمان، علی (ع)، عبدالله بن مسعود و... آغاز می‌کند و به شرح حال و فضایل و مناقب آنها می‌پردازد.

و سپس وارد طبقه فقهای تابعین شده و آنها را براساس شهر محل سکونت تنظیم می‌نماید که به ترتیب به ذکر فقهای مدینه، مکه، یمن، شام و جزیره مصر، کوفه، بصره می‌پردازد.

در اینجا این نکته لازم به تذکر است که گرچه عنوان باب در هر یک از شهرهای فوق، فقهای تابعین است اما ابواسحاق به ذکر فقهای پس از تابعین نیز می‌پردازد، چنانچه به عنوان مثال مالک بن انس (۹۵-۱۷۹ ق) را در ققهای تابعین مدینه^{۳۵} و ابوحنیفه (۸۰-۱۵۰ ق) را در ذیل فقهای تابعین کوفه ذکر می‌نماید.^{۳۶}

پس از آن به سراغ فقهای بغداد و خراسان می‌رود و به شرح حال تری چند از فقهای این دو ناحیه می‌پردازد و پس از ذکر شرح حال ابن راهویه (۱۶۱-۲۳۸ ق) به این باور می‌رسد که پس از آن ققه در همه کشورهای اسلامی در پنج مذهب شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی و ظاهری منحصر شد^{۳۷} و آنگاه به ذکر فقهای مذاهب پنجگانه با ترتیب پیش گفته تا زمان خود می‌پردازد.

در این قرن همچنین شاهد رشد طبقات‌نگاری قاریان می‌باشیم که بعد از کتاب طبقات القراء خلیفه بن خیاط (د ۲۴۰ ق)^{۳۸} شاهد کتاب دیگری در این زمینه نبوده‌ایم و این احتمالاً ناشی از رشد علم قرائت در این قرن می‌باشد.

دو کتاب مهم در این قرن یکی کتاب طبقات القراء نوشته احمدبن فضل باطرقانی اصفهانی (د ۴۲۱ ق)^{۳۹} و دیگری طبقات القراء تألیف ابوعمر و عنان بن سعید (۳۷۱-۴۴۴ ق)^{۴۰} می‌باشد.

طبقات‌نگاری صوفیان نیز در این قرن در وضع مطلوبی قرار داشت. ابوعبدالرحمن محمدبن حسین سلمی (۳۲۵-۴۱۲ ق) با نگاشتن کتاب

در سال ۳۷۷ ق به نگارش درآمده است و در آن نویسنده پزشکان و حکما را از آغاز تا پایان سده سوم در نه گروه از قرار زیر طبقه‌بندی می‌کند: گروه اول سرآمدان و پیشروان حکمت پزشکی، گروه دوم استادان پزشکی در روم و یونان، گروه سوم حکما و پزشکان یونان پس از دوره تسلط پارس، گروه چهارم، حکما و پزشکان یونان پس از بنیاد شهر روم، گروه پنجم حکما و پزشکان اسکندریه، گروه ششم حکما و فلاسفه‌ای که از نژاد روم، سریان و پارس نبوده‌اند.

گروه هفتم حکمای عصر تمن اسلامی از مسلمانان و مسیحیان گروه هشتم حکما و پزشکان مغرب و گروه نهم حکما و پزشکان اندلس.^{۴۱}

چنانچه ملاحظه می‌شود در این کتاب طبقات‌نگاری موردنظر نویسنده همان گروه‌های بزرگ نه‌گانه می‌باشد و با طبقات‌نگاری موردنظر محدثین که در آن توجه به روابط شاگردی و استادی در هر طبقه می‌شود، تفاوت دارد.

این حرکت ابن‌جلجل مورد استقبال جامعه پزشکی سده‌های نخستین قرار نگرفت و تنها سه قرن بعد یعنی در قرن هفتم به وسیله موفق‌الدین احمدبن قاسم بن خلیفه معروف به ابن ابی اصیبعه (۶۰۰-۶۶۸ ق) با نگارش کتاب «عیون الانباء فی طبقات الاطباء» پی‌گیری شد که او در کتاب خود به شرح حال ۴۰۰ پزشک مشهور از آغاز تاریخ تا زمان خود با ذکر بعضی از نظریات پزشکی آنها در ۱۵ باب برحسب ملیت‌های مختلف همچون یونانی، ایرانی، هندی، مغربی، مصری، شامی، سریانی، عراقی و... می‌پردازد.^{۴۲}

البته این حرکت در دنیای اسلام ابتر نماند و در قرن چهاردهم به وسیله دکتر احمد عیسی بک با نگارش کتاب «معجم الاطباء من سنة ۶۵۰ الی یومنا هذا» تکمیل شد و برای اولین بار در سال ۱۳۶۰ ق به چاپ رسید. البته این کتاب به ترتیب القبایی و نه طبقاتی تنظیم شده است. در این قرن همچنین برای اولین بار پس از کتاب واصل بن عطاءه کتابی دیگر در طبقات‌نگاری متکلمین با عنوان «طبقات المتکلمین» برخورد می‌کنیم که به وسیله ابوعبدالله محمدبن عمران بن موسی مرزبانی (د ۳۸۴ ق) به نگارش درآمده است.^{۴۳}

در قرن پنجم بار دیگر شاهد شکوفایی طبقات‌نگاری در رشته‌های مختلف می‌باشیم، در این قرن اولین کار طبقات‌نگاری در زمینه طبقات‌نگاری محدثان را می‌توانیم در کتاب «تاریخ نیشابور» حاکم نیشابوری (د ۴۰۴ ق) مشاهده نمائیم که راویان نیشابور را در آغاز در سه طبقه صحابه، تابعین و اتباع التابعین بررسی کرده و سپس به ذکر طبقه‌ای با عنوان اتباع می‌پردازد و آنها را شخصیت‌های روایی در قرن چهارم بعد از نبوت و قرن سوم بعد از صحابه معرفی می‌کند.^{۴۴}

پس از آن به کتاب طبقات الرجال نوشته ابوالفضل علی بن حسین فلکی (د ۴۲۹ ق) برخورد می‌کنیم.^{۴۵}

از دیگر کتابهای نگارش یافته در این زمینه در این قرن می‌توانیم از کتاب طبقات المحدثین تألیف ابوالقاسم عبدالرحمن بن منده (د ۴۷۰ ق)^{۴۶} نام برد.

ربطی به طبقات نگاری مورد بحث ما ندارد، اما شاید بتوان کاربرد عنوان طبقات در نامگذاری این کتاب را نشانه‌ای از شیوع طبقات نگاری در این قرن دانست. در قرن ششم نگارش طبقات نگاری فقها گسترش یافت که از مهم‌ترین کتب این رشته می‌توانیم از نوشته‌های زیر یاد کنیم:

۱ - طبقات الفقهاء نوشته ابوعبدالله محمد بن عبدالملک بن ابراهیم همدانی (د ۵۲۱ ق)^{۳۷}

۲ - طبقات الحنابلة، نوشته قاضی ابی یعلی محمد بن محمد الفراء حنبلی (۴۵۱-۵۲۶ ق).

این کتاب به عنوان مهم‌ترین نوشتار در طبقات نگاری حنابلة معرفی شده است.^{۳۸} و چنانچه خواهیم دید بعضی از طبقات نگاران حنبلی همانند ابن‌رجب (۷۳۶-۷۹۵ ق) بر آن ذیل نوشته‌اند.

در این کتاب نویسنده فقهای حنبلی را از اصحاب بدون واسطه امام احمد حنبل تا اصحاب پدرش ابویعلی (متولد ۳۸۰ ق) و تا سال ۵۱۲ ق در شش طبقه تقسیم‌بندی می‌کند و شخصیت‌های هر طبقه را با رعایت ترتیب الفبا مطرح می‌نماید و علاوه بر شرح حال آنها به پاره‌ای از عقایدشان نیز اشاره می‌نماید.^{۳۹}

۳ - ترتیب المدارک و تقریب المسالك لمعرفة اعلام مذهب مالک، نوشته قاضی عیاض (د ۵۴۴ ق) این کتاب اولین و مهم‌ترین تألیف در طبقات نگاری فقهای مالکی مذهب می‌باشد که نویسنده به شرح حال ۱۵۰۰ نفر از فقهای مالکی بر اساس طبقات نگاری (نه الفبایی) در ده طبقه با شروع از اصحاب مالک، و جنا کردن شهرهای مختلف پرداخته است.^{۴۰}

از کتب نگاشته شده در طبقات نگاری ادبیات در این قرن می‌توان از کتاب نزهة الالباء فی طبقات الابداء تألیف ابوالبرکات عبدالرحمن بن محمد بن ابی سعید انباری نحوی (د ۵۷۷ ق) یاد کرد که به شرح حال نحویان از حضرت علی (ع) تا استاد خود ابوالسعدات ابن الشجری (د ۵۴۲ ق) با رعایت زمان وفات و بدون طبقه‌بندی مشخص می‌پردازد. او در این کتاب از کتب پیشینیان خود همانند «اخبار النحوین البصریین» سیرافی بهره فراوان می‌برد.^{۴۱} نوشته دیگر در این زمینه کتاب «طبقات النحاة» تألیف صفی‌الدین احمد بن علی بن ابی‌بکر عرشانی یمنی (د ۵۹۰ ق) می‌باشد.^{۴۲}

کتاب «صفوة الصفوة» تألیف ابن جوزی (د ۵۹۷ ق) مهم‌ترین کتاب طبقات نگاری صوفیان در این قرن است.

درباره این کتاب چنین گفته شده است که:

«این کتاب در واقع تهذیب، تصحیح و تلخیصی از کتاب «حلیه» ابی نعیم شمرده می‌شود. نویسنده در تنظیم کتاب روش طبقه‌بندی ناحیه‌ای را پیش گرفت و با شهر مدینه آغاز کرد و سپس به مکه، بغداد و... رسید. هر شهری را که نام برده طبقات عابدان و زاهدان آن ناحیه را نیز ذکر کرده است، شماره زندگینامه‌های آن به بیش از هزار زندگینامه می‌رسد، در حالی که کتاب طبقات سلمی مشتمل بر صد و سه زندگینامه می‌شود.»^{۴۳}

و بالاخره در پایان این قرن به کتاب «طبقات علماء‌الحديث»

طبقات الصوفیه نام خود را در طبقات نگاران این قرن ثبت نمود، سلمی در این کتاب صوفیان را به پنج طبقه تقسیم می‌کند، طبقه نخست با شرح حال فضل بن عیاض، طبقه دوم باجنید، سومین با ابومحمد جریری، چهارمین طبقه با ابی‌بکر شبلی و آخرین طبقه با ابوسعیدین الاعرابی آغاز شده است.^{۴۴} احمد بن عبدالله معروف به ابونعیم اصفهانی (۳۳۶-۴۳۰ ق) دومین طبقات نگار صوفیان در این قرن است که با نگارش کتاب «حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء» شرح حال حدود ۸۰۰ تن از زهاد و نساک مسلمان پرداخت.

او در این کتاب در آغاز به شرح حال ابوبکر و سپس بقیه عَشْرَة مبشره می‌پردازد، پس از آن به زاهدان صحابه بزرگ پرداخته و آنگاه به سراغ اهل صفة می‌رود. پس از فراغت از طبقه صحابه، طبقه تابعین و طبقات بعدی را تا عصر خود مطرح می‌کند.

او در این کتاب طبقات را شماره‌گذاری نمی‌کند و در ذیل هر طبقه ترتیب تاریخی را رعایت نمی‌نماید بلکه در هر طبقه ابتدا شرح حال مشهورین آن طبقه را بیان کرده و سپس به ترتیب الفبایی پیش می‌رود.^{۴۵} طبقات نگار دیگر این قرن ابوالقاسم عبدالکریم قشیری (۳۸۶-۴۶۵ ق)

است که کتاب معروف خود «الرسالة القشیریة» را در شرح حال برخی از صوفیان و با الهام از شیوة استاد خود سلمی در ترتیب طبقات نگاشت.^{۴۶} همچنین سلمی در نگارش کتاب «طبقات الصوفیه» خواجه عبدالله انصاری هروی (ربع چهارم قرن پنجم هجری) تأثیر فراوانی گذاشت، گرچه مؤلف خود در تعداد شخصیت‌ها و نیز شیوة طبقات نگاری ابتکاری به خرج داد.

در مجموع مؤلف در این کتاب به شرح حال ۲۳۱ تن از مشایخ صوفیه از ابوهاشم صوفی (معاصر سفیان ثوری متوفی ۱۶۱ ق) تا ابوعلی دقاق پلرزن قشیری (د ۴۰۵ ق) در پنج طبقه می‌پردازد، و عمدتاً به نقل اقوال یا کرامات آنها بسنده می‌کند.

تعداد شخصیت‌های ذکر شده در این کتاب در مجموع حدود سه برابر کتاب سلمی است.^{۴۷} متکلمان معتزلی مذهب که تنها متکلمان طبقات نگار می‌باشند، نیز در این قرن با نگارش کتاب در فرق و طبقات المعتزله، توسط ابوالحسن عبدالجبار بن احمد همدانی اسدآبادی معروف به قاضی عبدالجبار (د ۴۱۵ ق) نام خود را در طبقات نگاران این قرن ثبت می‌نمایند.

قاضی عبدالجبار در این کتاب متکلمان قبل از خود را به ده طبقه تقسیم می‌کند که در رأس طبقه اول خلفای چهارگانه قرار داده و سپس به شرح حال بعضی از مشهورین صحابه می‌پردازد و در رأس طبقه دوم امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را قرار می‌دهد.

او در هر طبقه به ذکر مشهورین آن طبقه پرداخته و بعضی از آرای کلامی آنها را نیز می‌آورد.

پس از قاضی عبدالجبار صاحب کتاب «المنیة والامل» قاضی را در طبقه یازدهم قرار می‌دهد.^{۴۸}

قاضی صاعد اندلسی (۴۲۰-۴۶۲) کتاب خود با عنوان «التعریف بطبقات الامم» را نیز در این قرن نگاشت که گرچه چنانکه قبلاً گفتیم

حوادث سیاسی هر سال، به شخصیت‌های درگذشته در آن سال نیز اشاره می‌کند و در پایان هر ۱۰ سال بابی جداگانه منعقد نموده و ضمن طبقه‌بندی به شرح حال شخصیت‌های علمی و فرهنگی آن طبقه می‌پردازد که در این راستا ابتدای سال یازدهم را طبقه اول و آخرین طبقه را که از سال ۶۳۱ تا ۶۴۰ ق. می‌باشد طبقه شصت و چهارم به شمار می‌آورد.

دومین کتاب عظیم ذهبی در شیوه طبقات نگاری کتاب «سیر اعلام النبلاء» است که ذهبی در این کتاب برخلاف کتاب قبلی هر طبقه را بیست سال حساب کرده و طی ۳۵ طبقه به شرح حال شخصیت‌های علمی، فرهنگی و سیاسی (اعم از خلفاء، وزراء، کاتبان و...) می‌پردازد و در هر طبقه برطبق حروف الفبا پیش می‌رود.

در این کتاب، ذهبی طبقات را از تابعین شماره‌گذاری می‌کند و در جلد اول و دوم و قسمتی از جلد سوم به شرح حال پیامبر اکرم (ص) و خلفا و صحابه می‌پردازد و آنها را جزو طبقات محسوب نمی‌نماید. و طبقه آخر را شیوخ و معاصران خود می‌داند.^{۲۰}

این دو کتاب ذهبی را باید طبقات نگاری عمومی بنامیم. اما ذهبی به این دو تألیف بسنده نکرد و از درون این دو شخصیت‌های بعضی رشته‌های علوم اسلامی را بیرون کشید و به بیان زندگی آنها به شیوه طبقات نگاری پرداخت. از جمله این کتب تخصصی، کتاب تذکره الحفاظ^{۲۱} اوست که به ذکر طبقات حافظان حدیث صحابه و تابعین و طبقات بعدی تا زمان خود در طی ۲۱ طبقه می‌پردازد.

این کتاب به زودی ذیل‌های متعددی را از سوی حدیث‌شناسان به دنبال خود دیده که از آن جمله می‌توان از کتاب «ذیل تذکره الحفاظ للذهبی» نوشته ابوالمحاسن حسینی دمشقی (۷۱۵-۷۶۵ ق) شاگرد ذهبی یاد کرد که از طبقه ۲۲ تا طبقه ۲۴ را به کتاب استاد خود اضافه کرد و ذهبی را در صدر طبقه بیست و چهارم قرار داد. ذیل دوم در قرن نهم با عنوان لحظ‌الاحاط بذیل طبقات الحفاظ توسط حافظ تقی‌الدین محمدبن فهد مکی (۷۸۷-۸۷۱ ق) نگاشته شد که بخش اعظم کتاب خود را به ذکر حفاظی پرداخت که توسط ذهبی و حسینی دمشقی ذکر نشده بودند که این قسمت را بر طبق سال وفات و بدون شماره‌بندی طبقه‌ها می‌آورد. و در قسمت بعدی به شرح حال حفاظ از طبقه بیست و دوم تا طبقه بیست و پنجم می‌پردازد.

ذیل سوم از دانشمندان قرن نهم و دهم یعنی جلال‌الدین سیوطی (۸۴۹-۹۱۱ ق) می‌باشد که ضمن گزینش مطالب ذهبی، به ادامه ذکر حفاظ پس از او می‌پردازد و در نهایت تعداد ۱۱۸۸ نفر از آنها را از زمان صحابه تا زمان ابن حجر عسقلانی (د ۸۵۳ ق) با شرح حال بسیار مختصر که در بعضی از مواقع تنها به ذکر نام و نسب بسنده می‌شود، مطرح می‌نماید.

در این کتاب حافظان در درون هر طبقه بدون هیچ ترتیب‌بندی مشخصی ذکر شده‌اند.^{۲۲}

کتاب دیگر ذهبی که درباره طبقات نگاری محدثان می‌باشد، کتاب «المعین فی طبقات المحدثین» می‌باشد که به عنوان راهنمایی برای پیدا

جماعیلی مقدسی (۵۴۱-۶۰۰ ق) صاحب کتاب الکمال برخورد می‌کنیم^{۲۳} که بار دیگر جدایی طبقات نگاری محدثان از فقها را یادآور می‌شود. قرن هفتم به علت حمله مغول یا هر علت دیگری شاهد افول طبقات نگاری می‌باشد. در این قرن به دو کتاب درباره طبقات الفقهاء برخورد می‌کنیم که اولین آنها از آن شهرزوری معروف به ابن صلاح (۵۷۷-۶۴۲ ق) می‌باشد که به «طبقات الفقهاء الشافعیة» نامگذاری شده است.

این کتاب توسط دانشمند دیگر این قرن یعنی محیی‌الدین ابوزکریا یحیی‌بن شرف نوری (۶۲۱-۶۷۶ ق) تهذیب شده و همراه با ترتیب‌بندی جدید و آوردن استدراکات عرضه گشت و سپس دانشمند رجالی قرن هشتم، ابوالحجاج یوسف‌بن عبدالرحمن مزی (۶۵۴-۷۴۲ ق) صاحب تهذیب الکمال آن را تنقیح کرد.^{۲۴}

و دومین کتاب، طبقات الفقهاء نوشته علی بن انجب ساعی بغدادی (۶۷۴ ق) می‌باشد.^{۲۵}

در این قرن، در علوم ادبی شاهد کتاب «طبقات النحاة» نوشته موفق‌الدین حمزه‌بن یوسف تنوخی حموی (د ۶۷۰ ق) می‌باشیم.^{۲۶} در این قرن همچنین در طبقات نگاری پزشکان شاهد کتاب عیون‌الانباء فی طبقات الاطباء نوشته ابن ابی‌اصیبه (۶۰۰-۶۶۸ ق) هستیم که قبلاً توضیح آن داده شد.

در اینجا نکته‌ای را لازم به ذکر می‌دانیم و آن این که در بعضی از نوشته‌ها کتاب «اسدالتابه فی معرفة الصحابة» تألیف مورخ معروف این قرن یعنی ابن اثیر جزری (د ۶۳۰ ق) از کتب طبقات نگاری شمرده شده است و به همین ترتیب کتابهای «الاستیعاب فی معرفة الاصحاب» قرطبی (د ۴۶۳ ق) و «لاصابه فی تمییز الصحابة» ابن حجر عسقلانی (د ۸۵۲ ق) را از کتب طبقات نگاری به حساب آورده‌اند.^{۲۷}

اما باید توجه داشت که طبق تعریفی که در بخش‌های قبلی از طبقه و طبقات نگاری ارائه دادیم، آنچه در طبقات نگاری دارای اهمیت است ملاحظه روابط استادی و شاگردی بین طبقات مختلف می‌باشد که لازمه آن وجود حداقل دو طبقه می‌باشد و لذا کتبی را که تنها به ذکر شخصیت‌های یک طبقه می‌پردازد، از عداد کتب طبقات نگاری خارج می‌دانیم. همچنان که در طبقات نگاری شیعی نیز به کتبی همچون تسمیه من شهد مع امیرالمؤمنین (ع) نوشته عبیدالله بن ابی رافع کاتب حضرت علی (ع) و کتاب من شهد صفین مع علی من الصحابة، نوشته هشام‌بن محمدالسائب (د ۲۰۶ ق) به عنوان کتب طبقات نگاری نمی‌گیریم، هرچند در بعضی از نوشته‌های شیعی به عنوان کتب طبقات نگاری مطرح شده است.^{۲۸}

قرن هشتم شاهد اوج‌گیری اعجاب‌انگیز کتب طبقات نگاری در علوم مختلف می‌باشد و همین قرن است که قهرمان طبقات نگاری در سرتاسر تاریخ اسلام یعنی شمس‌الدین ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ ق) را در خود می‌پرورد. ذهبی طبقات نگاری را با مجموعه عظیم تاریخ اسلام خود یعنی کتاب «تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام» آغاز کرد. او در این کتاب که به ترتیب سالشماری تنظیم شده است، ذیل

کردن نام محدثان در طبقات مختلف (البته بدون ذکر شماره طبقه) نگاشته شده و تنها حاوی اطلاعات شناسنامه‌ای آنها همچون نام و نام پدر می‌باشد. این کتاب از صحابه آغاز شده و تا محدثان سال ۷۲۰ ق. پیش می‌رود.^{۳۳}

ذهبی در طبقات‌نگاری تخصصی به محدثان اکتفا نکرده و به طبقات‌نگاری قاریان نیز پرداخت که محصول این عمل کتابی با عنوان «معرفة القراء الكبار علی الطبقات و الاعصار» می‌باشد. که قاریان قرآن را از صحابه تا قرن ششم یعنی سال ۵۳۹ ق. در ۱۲ طبقه جای می‌دهد و در طبقه اول افرادی همچون علی (ع)، عثمان، ابی بن کعبه عبدالله بن مسعود و زید بن ثابت را که به گفته او قرآن را بر پیامبر (ص) خوانده‌اند قرار داده و در طبقه دوم از کسانی همچون ابوهریره، عبدالله بن عباس و عبدالله بن سائب نام می‌برد که قرآن را بر شخصیت‌های طبقه اول خوانده‌اند و همینطور این پیوستگی را ادامه می‌دهد.^{۳۴} در این قرن شاهد نگارش کتبی دیگر در طبقات‌نگاری محدثان نیز می‌باشیم که از جمله آنها می‌توان از کتاب «طبقات علما الحدیث» یاد کرد که به وسیله ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالهادی دمشقی صالی (د ۷۴۴ ق) نگاشته شد و در آن به شرح حال ۳۵۰ نفر از محدثان از صحابه تا سال ۲۰۵ ق. پرداخت بدون آن که آنها را در طبقه‌های مشخصی جای دهد.^{۳۵}

کتاب «السلوک فی طبقات العلماء و الملوک» نوشته سکسکی کنندی (د ۷۳۲ ق) یکی از کتبی است که در طبقات‌نگاری عمومی در این قرن نگاشته شد که به بیان شرح حال خلفا تا متوکل عباسی و به ذکر شرح حال دانشمندان و به خصوص فقها تا قرن ششم می‌پردازد.^{۳۶}

طبقات‌نگاری فقهای مذاهب نیز در این قرن نشاط خاص خود را داشت و در این میدان شافعیان که در طول تاریخ بیشترین کتب طبقات‌نگاری را به خود اختصاص داده‌اند، گوی سبقت را نیز در این قرن از همگان خود ربودند و مهم‌ترین کتابهای طبقات‌نگاری خود را پدیدآوردند که از جمله آنها می‌توانیم کتاب طبقات الشافعیه تألیف نجم‌الدین محمد بن ابی‌بکر مرجانی مکی شافعی (د ۷۳۲ ق) را نام ببریم.^{۳۷}

همچنین عبدالوهاب بن علی معروف به تاج‌الدین سبکی (۷۲۷-۷۷۱ ق) کتاب عظیم خود با عنوان «طبقات الشافعیة الكبرى» را در این قرن پدید آورد که برای تنظیم کتاب خود از روش طبقه‌بندی قرن استفاده کرده و بزرگان شافعی هر قرن را به ترتیب الفبایی گردآوری کرده است. بدین ترتیب طبقه اول را اصحاب شافعی و طبقه دوم را شخصیت‌های شافعی قرن سوم قرار داده و همینطور تا طبقه هفتم که متوفیان بعد از سال ۷۰۰ ق. می‌باشند، پیش رفته است.^{۳۸}

«طبقات الشافعیة» تألیف استوی (د ۷۷۲ ق) دیگر کتاب طبقات‌نگاری شافعیان این قرن است که بدون طبقه‌بندی مشخص و براساس سال وفات شخصیت‌های شافعی کتاب خود را تنظیم نموده است.^{۳۹}

همچنین کتاب «طبقات الفقهاء الشافعیین» نوشته ابن کثیر دمشقی در این قرن نگاشته شده که به بررسی زندگینامه فقهای شافعی تا سال

۷۰۰ ق. در ده طبقه اختصاص دارد.^{۴۰}

در این قرن حنفیان طبقات‌نگاری خود را با نگاشتن «الجواهر المصیفة فی طبقات الحنیفة» توسط عبدالقادر بن محمد بن ابی‌الوفاء القرشی (۶۹۶-۷۷۵ ق) آغاز کردند.

نویسنده در این کتاب به جای استفاده از روش طبقات‌نگاری معمول از روش الفبایی استفاده کرده است و شرح حال فقهای حنفی را از زمان ابوحنیفه تا زمان خود به ترتیب حروف الفبا در سه جلد عرضه نموده است که هر مورد حاوی اطلاعاتی همچون شغل، تاریخ تولد و وفات، شاگردان و اساتید می‌باشد.^{۴۱}

در همین قرن، ابن رجب حنبلی (۷۳۶-۷۹۵ ق) یکی از مهم‌ترین کتب طبقات‌نگاری حنفیان را با نگاشتن ذیلی بر طبقات ابویعلی الفراء (۴۵۱-۵۲۶ ق) با عنوان «کتاب الذیل علی طبقات الحنابلة» پدید آورد. در این کتاب ابی رجب در ادامه کار فراء، به شرح حال فقهای حنبلی و ذکر اطلاعاتی همچون اساتید، شاگردان، تألیفات، تولد و وفات و شغل‌های آنها از سال ۴۶۰ تا ۷۵۱ ق. به شیوه صدسالانه می‌پردازد با این توضیح که متوفیان نیمه دوم قرن پنجم از سال ۴۶۰ تا ۵۰۰ ق. را تحت عنوان «وفیات المائة الخامسة» و متوفیان سال ۷۰۱ تا ۷۵۱ ق. را تحت عنوان «وفیات المائة الثامنة» می‌آورد و در هر قرن ترتیب سال وفات را رعایت می‌کند.^{۴۲}

در قرن نهم هجری، علاوه بر رشد کمی کتب طبقات‌نگاری، شاهد تنوع فراوان علوم طبقات‌نگاری شده نیز می‌باشیم.

در ابتدای این قرن به یکی از مهم‌ترین کتب طبقات‌نگاری مذهب شافعی یعنی «العقد المذهب فی طبقات حملة المذهب» برخورد می‌کنیم که توسط «ابن ملقن» (د ۸۰۴ ق) نگاشته شد.^{۴۳}

«ابن ملقن» در آغاز کتاب خود از بعضی از طبقات‌نگاران مذهب شافعی پیش از خود همانند ابوحنیفه مطوعی، قاضی ابوالطیب طبری، عبادی، ابواسحاق شیرازی، ابومحمد جرجانی، قاضی عبدالوهاب شیرازی، بیهقی (ابن فنق)، ابوالنجیب سهروردی، ابن صلاح، اسماعیل بن ابی البرکات معروف به ابن باطیش نام می‌برد که کتب بعضی از آنها هم اکنون در دسترس نمی‌باشد.

همچنین در این مقدمه به بیان سبک طبقات‌نگاری خود پرداخته و می‌گوید:

«طبقات شافعیه را در سه طبقه بررسی می‌کنم. طبقه اول: بزرگان اصحاب شافعی و نزدیکان به آنها، که آنها را در ۳۴ طبقه براساس حروف الفبا تنظیم می‌نمایم.

طبقه دوم: گروهی که پس از گروه اول (در علم و فضل) قرار دارند که آنها را در ۳۶ طبقه طبق حروف الفبا بررسی می‌کنم و طبقه سوم: گروه‌هایی از متاخران هستند که با آنها معاصر بوده‌ام و از بعضی از آنها بهره علمی برده‌ام.»^{۴۴}

و بدین ترتیب در مجموع به شرح حال علمی ۱۶۸۱ نفر از بزرگان مذهب شافعی می‌پردازد.^{۴۵}

و در این قرن بود که نگارش درباره طبقات محدثان به وسیله

جالب توجه آن است که در این قرن هر چهار مذهب فقهی اهل سنت دارای طبقات‌نگاری می‌باشند که در این میدان حنفیان گوی سبقت را از رقیبان ربوده‌اند و از جمله کتابهای آنها می‌توان به کتاب «نظم الجمان فی طبقات اصحاب امامنا النعمان» تألیف ابراهیم بن محمدمعروف به ابن دقماق مصری (۷۵۰-۸۰۹ ق) اشاره کرد که جلد اول آن اختصاص به زندگینامه و مناقب ابوحنیفه دارد.^{۳۳}

کتاب دیگر، «تاج التراجم فی طبقات الحنفیة» نوشته شیخ ابی‌العدل زین‌الدین قاسم بن قطلوبغا (د ۸۷۹ ق) می‌باشد که بر طبق حروف الفبا در دو جلد تنظیم یافته است و نویسنده در هر مورد اطلاعاتی همچون تحصیلات و مکان آن، اخلاق، تولد و وفات، کتب، راوی و مروی عنه و سفرهای آنها را ارائه می‌دهد.^{۳۴}

و بالاخره سومین کتاب «طبقات الحنفیه» نوشته قاضی محب‌الدین ابی‌الفضل محمدبن ابی‌الولید معروف به ابن شحنه حنفی حلبی (د ۸۹۰ ق) می‌باشد.^{۳۵}

شافعیه در این قرن دو کتاب مهم تألیف کردند که اولین آنها با نام «طبقات الشافعیه» تألیف ابوبکر بن احمد معروف به ابن قاضی شهبه دمشقی (۷۷۹-۸۵۱ ق) است که به زندگینامه‌های بزرگان مذهب شافعی تا سال ۸۴۰ ق. در ۲۹ طبقه اختصاص دارد.^{۳۶}

و کتاب دوم نیز با همین عنوان تألیف عمادالدین ابوالفداء اسماعیل بن ابراهیم بن محمد مقدسی شافعی معروف به ابن شرف (د ۸۵۲ ق) می‌باشد.^{۳۷} از کتب طبقات‌نگاری حنبلیان در این قرن می‌توان کتاب «الذیل علی طبقات الحنبلیة للقرء» نوشته تقی‌الدین ابراهیم بن محمد بن مفلح رامینی مقدسی حنبلی (د ۸۰۳ ق) را یاد کرد.^{۳۸} و بالاخره شمس‌الدین سخاوی (د ۹۰۲ ق) مورخ معروف قرن نهم با نگاشتن کتاب «طبقات المالکیة» کتابی نیز در طبقات‌نگاری مالکیان در این قرن عرضه کرد.^{۳۹}

در قرن دهم شاهد ظهور قهرمان طبقات‌نگاری این قرن یعنی جلال‌الدین عبدالرحمن سیوطی (۸۴۹-۹۱۱ ق) دانشمند ذوالفتون هستیم که با نگارش کتب طبقات در علوم مختلف گامی مهم در راه پیشرفت طبقات‌نگاری برداشت.

از کتاب ذیل طبقات الحفظ او که بر کتاب طبقات الحفظ ذهبی نگاشته قبلاً یاد کردیم.

یکی از مهم‌ترین کتاب‌های طبقات‌نگاری در علوم ادبی کتاب «هبة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة» است که سیوطی آن را در قرن نهم و در سال ۸۷۱ ق. نگاشت.

سیوطی در این کتاب ترتیب الفبایی را با مقدم انداختن اسامی محمد و احمد پذیرفته است و در هر مورد به ارائه اطلاعاتی همچون تاریخ تولد و وفات اساتید و شاگردان و کتب آنها می‌پردازد و در پایان آن ابوابی را به ذکر کنیه‌ها، القاب، نسب، مؤتلف (المتفق خطأ، المختلف لفظاً) و... اختصاص داد.^{۴۰}

و بالاخره سومین کتاب طبقات‌نگاری او کتاب «طبقات المفسرین» می‌باشد^{۴۱} که کار او در این رشته در همین قرن به وسیله شاگردش

قهرمان طبقات‌نگاری این قرن یعنی ابن حجر عسقلانی (د ۸۵۲ ق) نقطه عطف خود را پشت سر گذاشت. زیرا ابن حجر با نگارش کتاب «تقریب التهذیب» و به کار گرفتن روش ابتکاری در آن، راه تازه‌ای را در مقابل طبقات‌نگاران گشود.

این روش چنانچه قبلاً توضیح داده شده بر به کارگیری همزمان ترتیب طبقاتی و ترتیب الفبایی استوار بوده بدین گونه که ابن حجر در آغاز کتاب خود محدثان را از صحابه تا زمان آخرین مؤلف کتب صحاح سته یعنی نسایی (۲۱۵-۳۰۳ ق) در دوازده طبقه جای می‌دهد و سپس محدثان را طبق حروف الفبا مطرح کرده و علاوه بر ذکر اساتید و شاگردان، شماره طبقه آنها را نیز یادآور می‌شود.^{۴۲}

ابن حجر همچنین ابتکار دیگری در طبقات‌نگاری محدثان به خرج داد و آن نگارش کتابی با عنوان «طبقات المدلسین» نگاشت که در آن نام ۱۵۲ نفر از تدلیس‌گران^{۴۳} را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرد.^{۴۴} در این قرن در علم قرائت شاهد دو کتاب می‌باشیم که نصاب خوبی برای این نوع طبقات‌نگاری می‌باشد.

اولین کتاب نگاشته شمس‌الدین جزری (۷۵۱-۸۲۳ ق) و با عنوان «غایة النهایة فی طبقات القراء» می‌باشد که به صورت الفبایی تنظیم شده است.^{۴۵} و کتاب (ز) ذیلی است بر همین کتاب با عنوان «الذیل علی طبقات القراء» که توسط مورخ معروف این قرن یعنی شمس‌الدین محمدبن عبدالرحمن معروف به سخاوی (د ۹۰۲ ق) نگاشته شد.^{۴۶} در علوم ادبی کتابی با عنوان «طبقات النحاة و اللغویین» توسط تقی‌الدین ابن قاضی شهبه (۸۹۹-۸۵۱ ق) نگاشته شد.

مؤلف در این کتاب که براساس حروف الفبا (با مقدم انداختن اسامی محمد) تنظیم شده است به شرح حال هزار نفر از دانشمندان رشته‌های مختلف می‌پردازد و علت این کثرت آن است که نویسنده شرح حال بسیاری از مفسران، محدثان، قراء و فقها را که نحوی و لغوی نیز بوده‌اند می‌آورد.^{۴۷}

در علم کلام نیز شاهد کتاب طبقات المعترله نوشته احمدبن یحیی بن مرتضی (۸۶۴-۸۴۰ ق) از پیشوایان زیدیه می‌باشیم. که متکلمان معتزلی مذهب را به سبک قاضی عبدالجبار به ده طبقه تقسیم کرده و سپس در طبقه یازدهم قاضی عبدالجبار و در طبقه دوازدهم اصحاب او را قرار می‌دهد.^{۴۸}

صوفیان نیز در این قرن از قافله عقب نمانند، زیرا سراج‌الدین (۷۲۳-۸۰۴ ق) با نگارش کتاب «طبقات الاولیاء» نام خود را در طبقات‌نگاران این قرن ثبت نمود.

مؤلف در این کتاب شرح حال صوفیان را تا قبل از قرن هشتم به صورت الفبایی بیان می‌کند و فصل آخر کتاب خود را به اولیای قرن هشتم اختصاص می‌دهد و شهاب‌الدین قونوی (د ۷۸۷ ق) را به عنوان آخرین صوفی این قرن مطرح می‌کند.

مؤلف در ذیل شرح حال صوفیان به ذکر بعضی از عبارات نغز آنها نیز می‌پردازد.^{۴۹}

و بالاخره در این قرن به طبقات‌نگاری فقها می‌رسیم که از نکات

در قرون دوازده و سیزده، و بخش اعظم قرن چهاردهم شاهد کتاب مهمی در طبقات‌نگاری در علوم مختلف نمی‌باشیم.^{۱۱}
در اواخر قرن چهاردهم و اوایل قرن پانزدهم شاهد تلاش‌های مفیدی در عرصه طبقات‌نگاری در علوم مختلف بودیم که به معرفی اجمالی چند اثر در این زمینه می‌پردازیم:

۱- الفتح المبین فی طبقات الاصولیین نوشته عبدالله مصطفی مراغی.

مؤلف در آغاز کتاب می‌گوید: سیوطی در حسن المحاضرة کتابی را در «طبقات اصولیین» برای خود ذکر می‌کند که ما آن را نیافتیم.^{۱۲}
و سپس کتاب خود را اولین کتابی می‌داند که به ذکر طبقات اصولیین از آغاز تاسیس این علم تا اواخر قرن چهاردهم می‌پردازد.^{۱۳}

مؤلف در این کتاب به ذکر شرح حال اصولیون از قرن اول هجری به گونه قرن به قرن می‌پردازد و اصولیون همه مذاهب را می‌آورد.

۲- معجم طبقات القراء و المفسرین، نوشته شیخ عبدالعزیز عزالدین السیروان.

مؤلف در آغاز کتاب به شرح حال مفصل سیوطی پرداخته و آثار او را بررسی می‌کند.

سپس مانند سیوطی طبقات مفسران و قراء را از زمان صحابه تا زمان ابن حجر عسقلانی در ۲۴ طبقه قرار می‌دهد و آنگاه کتاب خود را به دو قسمت «طبقات القراء» و «طبقات المفسرین» تقسیم نموده و به گونه الفبایی به ارائه اطلاعات مختصری همچون ذکر نام، تاریخ وفات و منابع زندگینامه می‌پردازد.

مؤلف کتاب خود را براساس کتبی همچون طبقات ابن سعد، فهرست‌الندیم، تذکره الحفاظ ذهبی، تهذیب التقریب ابن حجر، طبقات الشافیه سبکی، شذرات الذهب ابن عماد حنبلی و... تنظیم کرده است.^{۱۴}

۳- مختصر طبقات الحنابلہ، نوشته شیخ محمد جمیل بن عمر بغدادی معروف به ابن شطی

مؤلف در این کتاب به اختصار به زندگینامه احمد حنبل، معاصران او، شاگردانش و حنبلیان تا قرن حاضر می‌پردازد.

روش مؤلف در ترتیب کتاب خود، براساس تاریخ وفات شخصیت‌ها می‌باشد.^{۱۵}

۴- طبقات النسابین نوشته بکر ابوزید
مؤلف در این کتاب نسب‌شناسان را در پانزده طبقه به اختصار بررسی می‌کند بدین ترتیب که هر قرن را یک طبقه به حساب آورده است و تعداد ۵۲۲ نفر از نسب‌شناسان را تا سال ۱۴۰۶ ق. ذکر می‌نماید.
اطلاعات ارائه شده در هر مورد شامل تولد و وفات و تألیفات می‌باشد.^{۱۶}

۵- الاجتهاد و طبقات مجتهدی الشافیه نوشته دکتر محمدحسن هیتو مؤلف در این کتاب پس از بررسی زندگانی شافعی در سه طبقه به شرح حال مجتهدان شافعی می‌پردازد.

او طبقه اول را طبقه مجتهدین منتسب به شافعی می‌داندو مجتهد

شمس‌الدین محمدبن علی بن احمد داودی (د ۹۴۵ ق) پیگیری شد و او با نگارش کتاب طبقات المفسرین به شرح حال ۷۰۴ نفر از مفسران در دو جلد پرداخت. داودی که کتاب خود را براساس حروف الفبا تنظیم نموده بود، در هر مورد به ذکر تولد و وفات، شاگردان و اساتید و کتب قرآنی و غیر قرآنی مفسران می‌پردازد.^{۱۷}

صوفیه در این قرن یکی از مهم‌ترین کتب طبقات‌نگاری خود را با نام «لواقح الانوار فی طبقات الاخیار» معروف به «طبقات الشعرانی الکبری» را عرضه کردند. عبدالوهاب بن احمد شعرانی (۸۹۸-۹۷۳ ق) مورخ صوفی این کتاب به زعم خود به شرح حال زاهدان و صوفیان از عصر صحابه تا زمان خود را گردآوری کرده است، که در این راستا از زندگینامه ابوبکر و دیگر خلفای چهارگانه شروع کرده و سپس به بقیه صحابه می‌رسد و تا پایان قرن نهم و بخشی از قرن دهم به ترتیب زمان و نه با رعایت طبقات‌نگاری خاصی کتاب خود را ادامه می‌دهد و در هر مورد علاوه بر شرح حال آنها به ذکر بعضی از عبارات نغز آنها با اصطلاح «عیون کلامهم» می‌پردازد.^{۱۸}

مهم‌ترین کتاب در طبقات‌نگاری حنبلیان در این قرن کتاب «الجوهر المنضد فی طبقات متاخری اصحاب احمد» نوشته یوسف بن حسن بن عبدالهادی دمشقی صالی حنبلی معروف به ابن مبرد (۷۳۶-۷۹۵ ق) می‌باشد که خود آن کتاب ذیلی بر طبقات ابن رجب (۷۳۶-۷۹۵ ق) می‌باشد که مؤلف در این کتاب که آن را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرده است به شرح حال ۲۱۱ نفر از فقهای حنبلی از زمان ابن رجب تا زمان خود می‌پردازد.^{۱۹}

حنفیان نیز همانند قرن گذشته در این عرصه فعال بودند که از جمله کتب مهم آنها می‌توان از کتاب طبقات الحنفیه نوشته قیتالی‌زاده (د ۹۷۹ ق)^{۲۰} و طبقات الحنفیه تألیف قطب‌الدین محمدبن احمد بن محمد بن قاضی خان نهروانی هندی مکی حنفی (د ۹۹۱ ق)^{۲۱} را نام برد.

در این قرن به کتابی با سبکی نو در طبقات‌نگاری برخورد می‌کنیم که «الشقائق النعمانیة فی علماء الدولة العثمانیة» نام دارد و توسط تاش کوپری‌زاده (د ۹۶۸ ق) نگاشته شده است.

مؤلف در این کتاب سلاطین عثمانی از سلطان عثمان تا سلطان سلیمان را که ده نفر بوده‌اند به ده طبقه تقسیم می‌کند و پس از ذکر حوادث سیاسی به بیان دانشمندان آن طبقه می‌پردازد.^{۲۲}

در قرن یازدهم میدان‌دار عرصه طبقات‌نگاری حنفیان بودند، که از مهم‌ترین کتب آنها می‌توان از «طبقات السنیه فی تراجم الحنفیه» نوشته تقی‌الدین بن عبدالقادر مصری (د ۱۰۰۵ ق) یاد کرد که بعضی آن را آخرین نوشته طبقات‌نگاری حنفیان می‌دانند.^{۲۳}

اما حاجی خلیفه به کتاب دیگری با عنوان «طبقات الحنفیه» نوشته قاضی خلیل رومی معروف به صولاق‌زاده (د ۱۰۹۵ ق) اشاره می‌کند^{۲۴} که از این کتاب متاخرتر است. همچنین در این قرن از طبقات‌نگاران دیگر مذاهب فقهی همچون ابوبکر بن هدایة الله حسینی ملقب به مصنف (د ۱۰۱۴ ق) نباید غافل ماند.

منتسب را اینگونه تعریف می‌کند:

«مجتهد منتسب کسی است که به مرتبه اجتهاد مطلق رسیده است و می‌تواند احکام را از کتاب و سنت مستقیماً به دست آورد، اما در مرحله اصول فقه، به تأسیس اصولی خاص اقدام نکرده است و بنابراین در مرحله استخراج احکام، آنها را با استفاده از اصول تأسیس شده به وسیله مجتهدان مطلق همچون شافعی و ابوحنیفه به دست می‌آورد.^{۱۳۷} و طبقه دوم را اصحاب مجتهد شافعی می‌داند که با او نشست و برخاست داشته و از علم او استفاده کرده‌اند.

و طبقه سوم را مجتهدین مذهب بعد از اصحاب شافعی می‌داند و مجتهد مذهب را کسی می‌داند که به درجه مجتهد مطلق و مجتهد منتسب نرسیده اما به مرحله‌ای از علم دست یافته که صلاحیت او را برای به دست آوردن احکام طبق مذهب و اصول امامی از امامان مذاهب تأیید می‌کند.^{۱۳۸}

نویسنده در همه طبقات، زندگینامه‌ها را براساس سال وفات تنظیم نموده است و در هر مورد، اطلاعاتی همچون اساتید و شاگردان، مناقبه کتب مشهور فقهی، آرای فقهی منحصر به فرد و تولد و وفات ارائه می‌دهد.^{۱۳۸}

از نقاط قوت این کتاب وجود فهرست الفبایی اعلام در پایان کتاب است که دسترسی محققان به مطالب آن را آسان‌تر می‌کند.

ب. طبقات نگاری شیعه^{۱۳۹}

گرچه ممکن است در نگاه اول چنین تصور شود که شیعه در این میدان فعالیت چشمگیری نداشته است اما با بررسی کتب طبقات نگاری شیعه و نیز مراجعه به کتب کتابشناسی، این تصور اولیه به زودی از بین می‌رود و این نتیجه به دست می‌آید که طبقات نگاری شیعی چه از جهت کمی و چه از جهت محتوایی منزلت مناسبی را در میان طبقات نگاری مسلمانان کسب کرده است... و از جهت تنوع، گرچه نقطه ثقل کتب طبقات نگاری شیعه دربارهٔ راویان احادیث معصومین علیهم‌السلام می‌باشد، اما در رشته‌های دیگر همچون ادبیات، تفسیر و قرائت و نسب‌شناسی، به کتب طبقات نگاری شیعی نیز برخورد می‌کنیم.

نکته لازم به تذکر در اینجا آنکه هنگام نسبت‌سنجی کتب طبقات نگاری شیعی، نباید شیعه را در مقابل قاطبه اهل سنت قرار داد، بلکه باید با شیعه مامله‌ای همچون یکی از مذاهب اهل سنت مانند حنفی، شافعی و... نمود که در این هنگام مشاهده خواهیم کرد که طبقات نگاری شیعی در میان مذاهب اسلامی رتبه خوبی را کسب می‌نماید.

درباره پیشینه طبقات نگاری شیعی، اگر همانند الندیم قائل به شیعی واقدی (د ۲۰۷ ق) باشیم^{۱۴۰} باید آغاز قرن سوم را آغاز طبقات نگاری شیعه بدانیم که البته اثبات چنین مطلبی مشکل است، گرچه بعضی از دانشمندان شیعه بر آن اصرار داشته باشند.^{۱۴۱}

البته در این راستا نمی‌توانیم تشیع هشتم بن عدی (د ۲۰۷ ق) صاحب کتاب‌های «طبقات الفقهاء و المحدثین» و «طبقات من روی عن

النبی (ص) من اصحابه»^{۱۴۲} را بعید بدانیم که به ویژه این احتمال باتوجه به روایاتی که ابن ابی الحدید در ماجرای سقیفه از او نقل می‌کند.^{۱۴۳} تقویت می‌گردد.

اگر تشیع این دوشخصیت را نپذیریم، باید آغاز طبقات نگاری شیعه را با کتاب «طبقات الشعراء» تألیف دعبل بن علی خزاعی (۱۴۸-۲۴۶ ق)^{۱۴۴} شاعر متعهد شیعی بدانیم و معنای این سخن آن است که آغاز طبقات نگاری شیعی در علوم ادبی بوده است.

در همین قرن در علوم ادبی شاهد کتاب دیگری با همین عنوان می‌باشیم که آن را عبدالله بن احمد بن حرب بن مهزم بن خالد بن خزر معروف به ابی هفان بصری پدید آورده است.^{۱۴۵}

اولین کتاب طبقات نگاری مختص به راویان شیعی به وسلیه ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن برقی^{۱۴۶} و با عنوان «کتاب الطبقات» نیز در این قرن پدید آمد^{۱۴۷}، که بنا به نوشته بعضی از کتابشناسان این کتاب، همان است که هم‌اکنون موجود می‌باشد و کتاب رجالی دیگر نویسنده که عنوان کتاب الرجال داشته از بین رفته است.^{۱۴۸}

در این کتاب، محور طبقه‌بندی راویان، معصومین علیهم‌السلام می‌باشند که در این راستا، مؤلف از اصحاب پیامبر اکرم (ص) شروع نموده و کتاب خود را با اصحاب یازدهمین امام (ع) خاتمه می‌دهد و در هنگام شمارش یاران هر امام، در آغاز یاران آن امام (ع) که امام یا ائمه پیشین را نیز درک کرده‌اند، ذکر می‌کند و سپس به سراغ اصحابی می‌رود که حیات علمی خود را در زمان آن امام (ع) شروع کردند. و در پایان در باب دوازدهم به ذکر زنان روی از معصومین علیهم‌السلام می‌پردازد که از پیامبر اکرم (ص) شروع کرده و به امام هادی (ع) ختم می‌نماید.

این کتاب حالت فهرست مانند دارد و در هر مورد حاوی اطلاعات مختصری همچون نام و نام پدر و قبیلهٔ راویان می‌باشد.

و بالاخره در پایان این قرن شاهد کتاب «طبقات الشیعه» نوشته سعد بن عبدالله اشعری (د ۲۹۹ یا ۳۰۰ یا ۳۰۱ ق) می‌باشیم.^{۱۴۹}

در قرن چهارم هجری، کتاب‌هایی همچون «طبقات الشیعه» تألیف عبدالعزیز بن اسحاق (زنده در سال ۲۲۶ ق)^{۱۵۰}، «کتاب الطبقات» نوشته احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دول قمی (د ۳۵۰ ق)^{۱۵۱}، و دو کتاب، «کتاب الشیعه من اصحاب الحدیث و طبقاتهم» و «کتاب الموالی و الاشراف و طبقاتهم» تألیف محمد بن عمر بن محمد بن سالم معروف به قاضی جعابی (۲۸۴-۳۵۵ ق)^{۱۵۲} و کتاب «طبقات العرب و الشعراء» تألیف ابی احمد عبدالعزیز بن یحیی جلودی استاد شیخ جعفر بن محمد قولویه (۳۶۸ یا ۳۶۹ ق)^{۱۵۳} در زمینه طبقات نگاری پدید آمدند.

تنها کتاب به جای مانده از قرن پنجم در این زمینه «کتاب الرجال» تألیف شیخ ابوجعفر طوسی معروف به شیخ الطائفة (۳۸۵ - ۴۶۰ ق) می‌باشد.

مؤلف در این کتاب فهرست نام ۵۹۱۹ نفر از راویان پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین تا امام حسن عسکری علیهم‌السلام را به صورت جداگانه ذکر کرده است. بدین ترتیب که اصحاب هر معصومی را طبق حروف الفبا تنظیم نموده است.

مؤلف در این کتاب که آن را به گونه الفبایی تنظیم نموده است، ذیل هر راوی به بیان راویان و مشایخ روایی او با توجه به کتب اربعه شیعه پرداخته است و اگر راوی از اصحاب امام(ع) بود، آن را متذکر شده است و در بیان شرح حال و توثیق و تضعیف خود نشانی آن را از کتب رجالی شیعه ذکر کرده است. آنگاه خود وارد بحثی میدانی شده و نشانی روایاتی را که راوی در سلسله سند آن قرار داشته، از کتب اربعه شیعه ذکر کرده است.^{۱۲۵}

اگر مؤلف در آغاز کتاب خود به تعیین طبقات راویان می‌پرداخت و در ذیل هر راوی شماره طبقه او را نیز ذکر می‌کرد، این کتاب یکی از بهترین کتب طبقات‌نگاری شیعه به حساب می‌آمد.

در همین قرن کتاب «الدرجات الرفیعه فی طبقات اعلام الشیعه» توسط سید صدرالدین علی بن نظام‌الدین احمد حسینی دشتکی معروف به سید علیخان مدنی (۱۰۵۲ - ۱۱۲۰ ق) به نگارش درآمد که بعضی از آن با عنوان «طبقات الامامیه و الشیعه» یاد کرده‌اند.^{۱۲۶}

در این کتاب به جز در سه طبقه اول در طبقات دیگر، کلمه طبقه به معنای مصطلح آن به کار برده نشده است، زیرا مؤلف در کتاب خود به برجستگان شیعه از دوازده طبقه از قرار زیر می‌پردازد.

۱. صحابه ۲. تابعین ۳. راویان از ائمه علیهم‌السلام ۴. دانشمندان محدث، مفسر و فقیه که راوی مستقیم نبوده‌اند. ۵. حکما و متکلمان
۶. دانشمندان علوم ادبی ۷. بزرگان صوفیه ۸. پادشاهان ۹. امیران ۱۰. وزیران ۱۱. شاعران ۱۲. زنان.^{۱۲۷}

در قرن سیزدهم به دو کتاب با عنوان «طبقات الرواة» برخورد می‌کنیم که اولین آنها نوشته مولی آغا بن رمضان زاهد شیروانی معروف به فاضل دربندی (د ۱۲۸۶ ق) می‌باشد که نام دیگر آن «لقوامیس» است و حاوی مباحث درایه، رجال، تمییز مشترکات و... می‌باشد.^{۱۲۸}

و دومین آنها نوشته عبدالحسین بن علی طهرانی حائری معروف به شیخ‌العراقین (د ۱۲۸۶ ق) می‌باشد که به صورت نموداری می‌باشد.^{۱۲۹} قرن چهاردهم را باید اوج شکوفایی طبقات‌نگاری شیعی بدانیم، زیرا شیعه در طی قرون اسلامی بیشترین کتاب طبقات‌نگاری را در این قرن عرضه کرده است. اولین کتاب طبقات‌نگاری این قرن «طبقات المشایخ و العلماء» نام دارد که آن را سید زین‌العابدین بن ابی‌القاسم طباطبایی طهرانی معروف به «سیدآقا» (د ۱۳۰۳ ق) به رشته تحریر درآورده است. و آن را به زندگینامه دانشمندان شیعه از زمان غیبت تا عصر خود اختصاص داده است.

مؤلف در این کتاب که نتوانسته آن را به پایان برساند از قرن سوم تا چهاردهم، صد سال صدسال به پیش می‌آید. او هر صد سال را به ده طبقه تقسیم نموده و در هر طبقه ده ساله به ذکر متوفیان طبقه می‌پردازد.^{۱۳۰}

پس از آن به کتاب «طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال» نوشته سید علی‌اصغر بن سید محمد شفیع جابلقی بروجردی (د ۱۳۱۳ ق) می‌رسیم که طبقات راویان شیعی را از طبقه مشایخ و معاصرین خود تا

سپس در پایان کتاب خود بابی با عنوان «باب ذکر اسماء من لم یرو عن واحد من الائمة علیهم‌السلام» گشوده و در آن به ذکر راویان طبقات بعدی به ترتیب حروف الفبا می‌پردازد و پس از آن به سراغ کسانی می‌رود که با کنیه خود معروف بوده‌اند. مؤلف در پایان هر یک از ابواب کتاب خود به ذکر نام زنان راوی نیز پرداخته است.

به نظر می‌رسد هدف اصلی نویسنده از نوشتن این کتاب نوعی فهرست‌نگاری بوده باشد، اما در موارد فراوانی به ذکر توثیق یا تضعیف راویان از سوی مؤلف برخورد می‌نماییم که صبغه‌ای رجالی نیز به کتاب می‌دهد.^{۱۳۱} در قرن ششم به نام کتابهایی همچون «طبقات الشعراء» نوشته عمارة بن علی بن زیدان یمنی (۵۶۹د) و اولین کتاب در طبقات‌نگاری قاریان یعنی «طبقات القراء الموسوم بکتاب الانتصار فی معرفة قراء المدن و الامصار» نوشته ابوالعلاء حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی (۴۸۸ - ۵۶۹ ق) و اولین کتاب در طبقات‌نگاری نسبت‌شناسان با عنوان «طبقات النسائین» نوشته ابوعلی محمد بن اسعد جوانی حسینی (۵۸۸د ق)^{۱۳۲} برخورد می‌نماییم که به نویسنده اخیر کتاب دیگری با عنوان «طبقات الطالبیین» نیز نسبت داده شده است.^{۱۳۳}

در قرن هفتم شاهد کتابی با عنوان «طبقات الامامیه» نوشته یحیی بن حمید معروف به ابن ابی‌طی حلبی (۵۷۵ - ۶۳۰ ق) هستیم^{۱۳۴} که اخیراً بخشی از آن بازسازی شده است.^{۱۳۵}

از قرن هشتم تا اوایل قرن یازدهم به کتابی از شیعه در طبقات‌نگاری برخورد نکردیم، در قرن یازدهم به سه کتاب در این زمینه برمی‌خوریم که اولین آنها از آن محمدبن حسین بن عبدالصمد حارثی معروف به شیخ بهایی (د ۱۰۳۰ ق) می‌باشد که آن را در سال ۱۰۰۵ ق. پدید آورده است. این کتاب به صورت نموداری می‌باشد، بدین ترتیب که در پایین صفحه اسامی هر یک از مؤلفین کتب اربعه شیعه نگاشته شده و سپس به ترتیب و با کلمه «عن» به سراغ مشایخ روایی آنها می‌رود و در مورد هر شیخ، به همین ترتیب به ذکر مشایخ روایی آنها می‌پردازد تا آنکه در بالای صفحه به راویان بی‌واسطه از ائمه علیهم‌السلام می‌رسد که در پایان این نمودار شکل درختی را به خود می‌گیرد.^{۱۳۶} دومین کتاب تألیف شیخ عبداللطیف بن علی بن احمد بن ابی‌جامع عاملی شاگرد شیخ بهایی (ره) است؛^{۱۳۷} که در بخش‌های پیشین به کیفیت طبقات‌نگاری او اشاره کردیم.

و بالاخره، سومین طبقات‌نگار شیعی این قرن ملامحمد تقی مجلسی، (۱۰۷۰ ق) است که از او کتابی با عنوان «طبقات الرواة» یاد شده است.^{۱۳۸} که به نظر می‌رسد همان کتاب «شرح مشیخه الصدوق» او باشد که در بخش‌های پیشین به معرفی آن پرداختیم.^{۱۳۹}

در قرن دوازدهم به کتاب «جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد» نوشته محمدبن علی اردبیلی غروی حائری (د ۱۱۱۱ ق) برخورد می‌کنیم که گرچه به علت عدم وجود کلمه طبقات در عنوان کتاب و نیز عدم رعایت اصول طبقات‌نگاری در محتوای آن نمی‌توانیم آن را جزو کتب طبقات‌نگاری به حساب آوریم، اما به جهت الگوبرداری تعددی از کتب طبقات‌نگاری شیعه از آن، به معرفی اجمالی آن می‌پردازیم.

علاوه بر نام عمومی «طبقات اعلام الشيعة» برای هر جزء از کتاب خود به ترتیب زیر نام‌های جداگانه برگزیده است:

- ۱- قرن چهارم: نوابغ الرواه فی رابعة المآت
- ۲- قرن پنجم: ازاحة الحلک الدامس (النابس فی القرن الخامس)
- ۳- قرن ششم: الثقات العیون فی سادس القرون
- ۴- قرن هفتم: الانوار الساطعة فی الماة السابعة
- ۵- قرن هشتم: الحقائق الراهنة فی تراجم اعیان الماة الثامنة
- ۶- قرن نهم: الضیاء اللامع فی القرن التاسع
- ۷- قرن دهم: احیاء الدائر من مآثر من فی القرن العاشر
- ۸- قرن یازدهم: الروضة النضرة فی علماء الماة الحادیة عشره
- ۹- قرن دوازدهم: الکواکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشرة
- ۱۰- قرن سیزدهم: الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة
- ۱۱- قرن چهاردهم: نقیاء البشر فی القرن الرابع عشر. ^{۱۳۷}

مؤلف در هر جزء اسامی دانشمندان شیعه را به ترتیب الفبایی اسم آنها تنظیم نموده و به شرح حال آنها شامل تولد، وفات، اساتید و شاگردان و کتب آنها پرداخته است و در پایان هر جلد، فهرستی الفبایی از اعلام ترجمه شده آن جلد تنظیم شده است تا مراجعه محققان را آسان تر نماید. طبقات نگار دیگر این قرن شیخ علی بن محمدرضا بن موسی بن شیخ جعفر کاشف الغطاء (۱۲۶۷ - ۱۳۵۰ ق) است که به نگارش کتابی با عنوان «طبقات الشيعة» پرداخته است. ^{۱۳۸}

و بالاخره در پایان این قرن به آیت‌ا... نجفی مرعشی می‌رسیم که با نگارش کتاب «طبقات النسابین» نام خود را در زمره طبقات‌نگاران ثبت نموده است.

مؤلف در این کتاب به شرح حال حدود ۵۰۰ نفر از نسب‌شناسان مشهور از عقیل بن ابی طالب تا زمان خود می‌پردازد و در آن طرق روایات نسب‌شناسان و اساتید آنها در انساب را بیان می‌کند. ^{۱۳۹}

از آغاز قرن پانزدهم تاکنون نیز شاهد پدید آمدن کتابهای چندی در این عرصه می‌باشیم که مهم‌ترین آنها کتاب «معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة» نوشته آیت‌ا... خویی (۱۳۱۷ - ۱۴۱۳ ق) می‌باشد.

مؤلف در این اثر عظیم خود به تنظیم الفبایی بیش از پانزده هزار نفر از روایان روایات شیعه که در سلسله اسناد کتب اربعه و برخی از دیگر کتب روایی معتبر شیعه همانند تفسیر قمی و کامل الزیارات ابن قولویه (د ۳۶۸ یا ۳۶۹ ق) واقع شده‌اند پرداخته و در هر مورد به ذکر شرح حال و نیز روایان و مشایخ و تألیفاتشان پرداخته است و در پایان هر جلد در بخشی جداگانه نشانی روایات آنها را در کتب روایی پیش گفته ذکر کرده است. که بدین ترتیب شباهت فراوانی بین این کتاب و کتاب جامع‌الرواة اردبیلی در شیوه تنظیم مشاهده می‌نمائیم و در این راستا نباید احتمال تأثیرپذیری ایشان از اردبیلی را منتفی بدانیم.

مؤلف در پایان کتاب خود بخش‌های جداگانه‌ای را به ذکر مشهورین به کنیه و القاب و نیز زنان راوی اختصاص داده است.

به منظور سهولت استفاده از این دائرةالمعارف رجالی شیعه، کتب راهنمای چندی از سوی رجال‌شناسان معاصر شیعه تنظیم شده است که

طبقه اصحاب پیامبر اکرم(ص) در ۳۱ طبقه جای داده است بدین ترتیب که طبقه مشایخ و معاصرین خود را طبقه اول و طبقه اصحاب پیامبر اکرم(ص) را طبقه سی و یکم نامیده است. و به شرح حال اجمالی روایان هر طبقه پرداخته است.

مؤلف در درون هر طبقه هیچگونه ترتیبی اعم از الفبایی و سالشماري را رعایت نمی‌کند. و نیز در پیوستگی بین طبقات، مسأله شاگردی و استادی میان آنها را مستقیماً ملحوظ نمی‌دارد. ^{۱۴۱}

همچنین شیخ آغابزرگ طهرانی، دو کتاب طبقات‌نگاری با عنوان‌های «طبقات الثقات» یا «عیون الرجال» و «الطبقات فی الرواة و مشایخ الاجازات» برای استاد خود ابومحمد حسن بن هادی آل صدرالدین موسوی کاظمی (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ ق) ذکر می‌کند. و دومی را اجازه‌ای مفصل می‌داند که برای سید صدرالدین بن اسماعیل صدر و شیخ محمد باقر بن آغا نجفی صادر شده است. ^{۱۴۲}

کتاب دیگر این قرن «طبقات الرواة» یا «مرقاة الثقات» نوشته سید میرزا هادی بجستانی (د ۱۳۶۸ ق) می‌باشد. ^{۱۴۳}

و بالاخره در این قرن به آیت‌ا... العظمی بروجردی (۱۲۹۲ - ۱۳۸۰ ق) یعنی قهرمان طبقات‌نگاری شیعی در این قرن می‌رسیم که با ایجاد سبکی ابتکاری در طبقات‌نگاری تطبیقی نقطه عطفی در طبقات‌نگاری شیعه ایجاد کرد.

چنانچه در بخش‌های پیشین یادآور شدیم، آیت‌ا... بروجردی در مقدمه کتاب «ترتیب اساتید الکافی» طبقات روایان شیعه را از صحابه پیامبر اکرم(ص) تا زمان اساتید خود به سی و شش طبقه تقسیم نمود و خود را در طبقه سی و هفتم قرار می‌دهد ^{۱۴۴} و آنگاه به سراغ کتاب کافی (اصول، فروع و روضة) رفته و به ذکر روایان براساس حروف الفبا پرداخته و نشانی روایات آنها را ذکر می‌کند و سپس به ذکر سلسله سندی که در آن واقع شده‌اند، می‌پردازد.

چنانچه قبلاً نیز اشاره شد اگر ایشان هنگام ذکر روایان همان ابن حجر در کتاب تقریب التهذیب به ذکر شماره طبقه آنها نیز می‌پرداخته تحول عظیمی در طبقات‌نگاری شیعه ایجاد می‌نمود.

طبقات نگار دیگر این قرن سید عبدالرزاق کمونه الحسینی (متولد ۱۳۲۴ ق) است که به نگارش کتاب «منیة الراغبین فی طبقات النسابین» در طبقات‌نگاری نسب‌شناسان پرداخته است.

مؤلف در آغاز این کتاب فهرستی از کتب انساب که توسط مسلمانان نگاشته شده به ترتیب حروف الفبا تنظیم نموده است. و آنگاه به شرح حال نسب‌شناسان (نسابین) شیعه و سنی از قرن اول تا اواخر قرن چهاردهم به گونه قرن قرن می‌پردازد و در هر مورد به تولد و وفات و گوشه‌ای از زندگی آنها و نیز نام کتشان اشاره می‌کند. ^{۱۴۵}

دیگر طبقات‌نگار بزرگ این قرن شیخ آغا بزرگ طهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق) است که در یک دائرةالمعارف عظیم با عنوان «طبقات اعلام الشيعة» به زندگینامه دانشمندان و ادیبان شیعه از ابتدای قرن چهارم تا اواخر قرن چهاردهم پرداخته است. و هر قرنی را یک طبقه نامیده و یک جزء از کتاب خود را به بررسی علمای آن قرن اختصاص داده است و

ویژگیهای این کتاب است.

از کتب طبقات نگاری معاصر شیعه که به زبان فارسی نگاشته شده است کتاب «طبقات مفسران شیعه» نوشته عقیقی بخشایشی می باشد. که به ترتیب تاریخی و با تقسیم بندی قرن قرن، به بررسی زندگانی و شرح حال علمی مفسرانی که آنها را شیعه می داند، می پردازد، و در قرن پانزدهم نیز به مفسران معاصر و نیز تک نگارهای تفسیری قرآن توجه کرده است.^{۳۲}

پی نوشتها:

- ۱- در این بحث دو دسته از کتب مورد اشاره قرار می گیرد، دسته اول کتبی که عنوان طبقات را بر پیشانی خود دارد، هر چند به شیوه طبقات نگاری نگاشته نشده باشد و به شیوه های دیگری همچون ترتیب الفبایی یا محاسبه هر صد سال به عنوان یک طبقه تنظیم شده باشد. و دسته دوم کتبی است که به شیوه طبقات نگاری نگاشته شده است هر چند عنوان طبقات را برای خود برنگزیده باشد همانند کتاب الرجال برقی، ترتیب المدارک قاضی عیاض و... اما کتبی که تنها به بررسی شرح حال یک طبقه همانند اصحاب و بدون توجه به شیوه طبقات نگاری و نیز بدون عنوان طبقات نگاشته شده، همانند کتاب الاستیباب قرطبی، اسدالغابه ابن ابیر و الاصابه عسقلانی در این بخش نیامده است هر چند بعضی آنها را جزو کتاب طبقات به حساب آورده اند. (سلبی، روفه السنه الاسلامیه بین اثبات الفاهمین و رفض الجاهلین، چاپ چهارم، دارالعلم، ۱۴۰۲ ق، ص ۳۲۰).
- ۲- روزنتال، ص ۱۱۳.
- ۳- دراسات عن المورخین العرب ص ۲۱ و ۶۱ به نقل از مسلم بن حجاج نیشابوری، الطبقاته تحقیق ابو عبیده مشهور بن حسن بن محمود بن سلمان، چاپ اول، ریاض، دارالبحرۃ ج ۱، ص ۳۵، مقدمه محقق.
- ۴- النبی، محمد بن اسحاق، کتاب الفهرسته ترجمه محمدرضا تجدد، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۲۹۳.
- ۵- همو، ص ۱۶۷.
- ۶- همو، ص ۱۶۵.
- ۷- همو، ص ۱۶۶.
- ۸- سلمی، محمد بن صاهل، ص ۵۷.
- ۹- سزگین، فؤاد تاریخ التراث العربی، الجزء الثانی فی التودین التاریخی، تریب محمود فهی حجازی، چاپ دوم، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۱۱۳.
- ۱۰- محمد بن احمد زدی محقق کتاب الطبقات خلیفه بن خیاط، این کتاب را همان «کتاب الطبقات» می داند.
- ۱۱- النبی، ص ۳۳۲.
- ۱۲- برای اطلاع بیشتر مراجعه شود به: ابن خیاط، خلیفه کتاب الطبقات، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق، مقدمه محقق.
- ۱۳- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ج ۳، ص ۱۰۹.
- ۱۴- مسلم بن حجاج نیشابوری، الطبقات، تحقیق ابو عبیده، ص ۲۱۶، مقدمه محقق.
- ۱۵- برای اطلاع بیشتر از این کتاب و سبک نگارش آن رجوع شود به: ابن سلام جمعی، محمد طبقات اشعرا، مقدمه جوزف هل المانی و طه احمد لبراهیم، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق، مقدمه محققان و سلطان، منیر، ابن سلام و طبقات اشعرا، چاپ دوم، اسکندریه، منشأة المعارف، ۱۹۸۶ م.
- ۱۶- ابن قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم، الشعر و الشعراء و طبقات الشعراء، تحقیق مفید قمیحه، چاپ دوم، ۱۴۰۵ ق، ص ۶ و ۷. محقق کتاب معتقد است که با توجه به سبک نگارش کتاب نام اول مناسبتر است.

از مهم ترین آنها می توانیم از کتاب «المفید من معجم رجال الحدیث» نوشته محمد جواهری^{۳۱} و کتاب «الممین علی معجم رجال الحدیث» نوشته سید محمد جواد حسینی باندی^{۳۰} و «دلیل معجم رجال الحدیث» نوشته محمد سعید طریحی^{۳۱} یاد نماییم.

دیگر رجالی طبقات نگار این قرن شیخ ابوطالب تجلیل تبریزی است که به نگارش کتاب «معجم الثقات و ترتیب الطبقات» پرداخته است. مؤلف در این کتاب، به گونه فهرست وار به ذکر اسامی راویان موثق به ترتیب حروف الفبا و براساس روش آیتا... بروجدی در تعیین طبقات پرداخته است و در ذیل هر نام به شماره طبقه راوی و نیز منبع توثیق او اشاره می کند.^{۳۲}

از کتب مهم طبقات نگاری این قرن، کتاب «موسوعة طبقات الفقهاء» است که توسط گروه علمی مؤسسه امام صادق علیه السلام و تحت نظر آیتا... جعفر سبحانی به نگارش درآمده است.

آیتا... سبحانی دو جلد به عنوان مقدمه بر این دائرة المعارف عظیم فقیه شناسی نوشته است که در جلد اول به بررسی مصادر تشریح فقه شیعه و اهل سنت پرداخته و سپس به ذکر میراث حدیثی و فقهی آنها می پردازد. و پس از آن به سراغ تاریخ اصول فقه و ادوار آن می رود. و عمده مباحث جلد دوم آن اختصاص به بررسی ادوار مختلف فقه شیعه و اهل سنت از آغاز تاکنون می باشد.

از مباحثی که جای آن در این مقدمه خالی می باشد بررسی مبادی طبقات نگاری فقهاء و محدثان و سیر آن در میان شیعه و اهل سنت می باشد.

مجلدات این دائرة المعارف که به مرحله چاپ رسیده است، تاکنون هشت مجلد می باشد که هر جلد اختصاص به بررسی فقهای همه مذاهب فقهی یک قرن دارد و بدین ترتیب تا اول قرن نهم پیش می آید. ترتیب درونی هر قرن، به ترتیب حروف الفبا است با این تذکر که در قرن اول صحابه و تابعین از هم جدا شده و در دو بخش به صورت جداگانه مطرح می شوند.

به منظور سهولت استفاده محققان در پایان هر جلد سه فهرست تنظیم شده است که فهرست اول الفبایی است و فهرست دوم به ترتیب سال وفات فقیهان آن قرن تنظیم شده است و در فهرست سوم اسامی فقهایی آمده است که محققان کتاب نتوانسته اند سال وفات آنها را به دست آورند.

در این دائرة المعارف ذیل نام هر یک از فقهاء به ارائه اطلاعاتی همچون سال تولد و وفات، راویان و مشایخ آنها و نیز تألیفاتشان پرداخته می شود و در مواردی که فقیهی شیعی در سلسله استاد روایات ائمه اهل بیت علیهم السلام واقع شده باشد، به ذکر تعداد آن موارد می پردازد. و در مواردی شیخ طوسی (ره) در کتاب «الختلاف» خود به نقل فتاوی فقهایی اهل سنت اقدام نموده باشد، ذیل نام آنها به تعداد آنها اشاره می نماید.

یکی از امتیازات مهم این کتاب آن است که ذیل نام هر فرد، مصادر شرح حال او را دقیقاً ذکر نموده است.

همچنین ذکر فقهای همه مذاهب فقهی شیعه و اهل سنت از دیگر

- ۱۷ - التذیبه، ص ۱۰۱.
- ۱۸ - رک به: ابن معتز، عبدالله طبقات الشمره، تحقیق عبدالستار احمد فراج، مصر، دارالمعارف.
- ۱۹ - التذیبه، ص ۱۸۲.
- ۲۰ - همو، ص ۸۸.
- ۲۱ - همو، ص ۲۰۵.
- ۲۲ - عبدالفتنی حسن، محمد ص ۵۶.
- ۲۳ - همو، ص ۵۷.
- ۲۴ - سجادی، سیدصادق و عالمزاده هادی، تاریخنگاری در اسلام، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۵، ص ۶۴.
- ۲۵ - عبدالفتنی حسن، ص ۵۷.
- ۲۶ - سجادی و عالمزاده، ص ۷۱.
- ۲۷ - ضیاءالمعمری، اکرم، بحوث فی تاریخ السنة المشرفة، ص ۷۶ و ۷۷؛ زهرانی، علم الرجال نشأته و تطوره، ص ۶۶ و ۶۷.
- ۲۸ - بردیجی، ابوبکر احمد بن هارون، کتاب فیہ طبقات الاسماء المفردة من الصحابة والتابعین و اصحاب الحدیث، تحقیق سکیته الشهبلی، چاپ اول، بی جا، بی تا، ۱۹۸۷، م ص ۱۴، مقدمه محقق.
- ۲۹ - ضیاءالمعمری، ص ۸۲، البته همچنانکه نویسنده متذکر شده است آنچه هم اکنون در دسترس ما می باشد کتاب «المختب من ذیل المذیل من تاریخ الصحابة و التابعین» می باشد که احتمال دستکاری های منتخب در آن می رود.
- ۳۰ - حرانی، ابی عروبه حسین بن محمد المنتقی من کتاب الطبقات، تحقیق ابراهیم صالح چاپ اول، دارالبشائر، ۱۹۹۴، م.
- ۳۱ - ضیاءالمعمری، ص ۸۲.
- ۳۲ - ابن حبان بستی، محمد، کتاب مشاهیر علماء لامصار، تحقیق، م فلاحی شهر، بیروت دارالکتب العلمیه، مقدمه محقق.
- ۳۳ - ضیاءالمعمری، ص ۷۷.
- ۳۴ - ابن مبرد، یوسف بن حسن خنبلی، الجوهر المنضد فی طبقات متأخری اصحاب احمد تحقیق عبدالرحمن بن سلیمان عثیمین، چاپ اول، مصر، مطبعة المنذی، ۱۴۰۷، ص ۴۷، مقدمه محقق.
- ۳۵ - عبدالفتنی حسن، ص ۵۶.
- ۳۶ - التذیبه، ص ۱۸۷.
- ۳۷ - زبیدی، ابوبکر محمد بن حسن، طبقات النحویین و اللغویین، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ اول، مصر، محمد سامی امین الخاتمی الکتبی، ۱۳۷۲، ص ۱ مقدمه محقق.
- ۳۸ - برای اطلاع بیشتر مراجعه شود به: ابن جلجل، طبقات الاطباء والحکماء، ترجمه و تعلیقات سیدمحمدکاظم امام، بی جا، بی تا، ۱۳۴۹، ص ۲ پیشگفتار مترجم.
- ۳۹ - ابن ابی اصیبه، عیون الاتیاه فی طبقات الاطباء، تحقیق نزار رضه، بیروت، مکتبه دارالحیاه، ص ۶ و ۷، مقدمه محقق.
- ۴۰ - حاجی خلیفه، کشف الظنون، عن اسامی الکتب والفنون، بیروت دارالفکر، ۱۴۰۲، ج ۴، ص ۷۸.
- ۴۱ - ضیاءالمعمری، ص ۱۸۲ به نقل از تاریخ نیشابور، ص ۱۷۵.
- ۴۲ - همو، ص ۷۷.
- ۴۳ - همان.
- ۴۴ - ابن مبرد، ص ۴۵، مقدمه محقق.
- ۴۵ - آینهوند صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷، ص ۱۷۷.
- ۴۶ - ابواسحاق شیرازی، طبقات الفقهاء، تصحیح خلیل المیس، بیروت، دارالعلم، ص ۵۳.
- ۴۷ - همو، ص ۸۷.
- ۴۸ - همو، ص ۱۰۸.
- ۴۹ - التذیبه، ص ۴۳۲.
- ۵۰ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۹.
- ۵۱ - عبدالفتنی حسن، ص ۵۰.
- ۵۲ - همو، ص ۵۶.
- ۵۳ - یونیم اصفهانی، احمد بن عبدالله حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، تحقیق محمد امین خاتمی، چاپ پنجم، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷، ق، برای اطلاع بیشتر مراجعه شود به مقدمه محقق کتاب.
- ۵۴ - عبدالفتنی حسن، ص ۵۷.
- ۵۵ - خواجه عبدالله انصاری، طبقات الصوفیه، تحقیق محمد سرور مولایی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۲، ص صد و هشتاد و یک، مقدمه محقق.
- ۵۶ - قاضی عبدالجبار، فرق و طبقات الممتزله، تحقیق علی سامی النشار و عصام الدین محمدعلی، بی جا، بی تا، مقدمه محققان.
- ۵۷ - آینهوند، ص ۱۷۷.
- ۵۸ - ابن مبرد، ص ۴۸، مقدمه محقق.
- ۵۹ - ابن کتاب توسط انتشارات دارالمعرفه بیروت در ۲ جلد به چاپ رسیده است که جلد اول به روایان از احمد خنبلی و جلد دوم به دیگر طبقات اختصاص دارد.
- ۶۰ - عبدالفتنی حسن می گوید: گویا این کتاب همراه با سایر میراث های اسلامی از بین رفته است (ص ۴۹). اما خوشبختانه اخیراً این کتاب در ۳ جلد توسط دارمکتبه الحیة به چاپ رسیده است که جلد سوم تماماً معجم اعلام است که استفاذه از آن را بسیار آسان می نماید. برای اطلاع بیشتر از قاضی عیاض و کتاب او مراجعه شود به: بشیر علی حمدالتراپی، القاضی عیاض وجهوده فی علمی الحدیث، روایة و درایة، چاپ اول، بیروت، مدار این حزم، ۱۴۱۸، ق.
- ۶۱ - انباری، ابوالبرکات زهة الالیاء فی طبقات الادباء، تحقیق ابراهیم سامرایی، بنیاد، مکتبه الاندلس.
- ۶۲ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۸۰.
- ۶۳ - عبدالفتنی حسن، ص ۵۷.
- ۶۴ - جماعلی مقدسی، محمدرضا عبدالفتنی طبقات علماء الحدیث، تحقیق اکرم البوشی، بیروت، مؤسسه الرسالة.
- ۶۵ - ابن کتاب با دو تنقیح آن به صورت الفبایی و با مقدم انداختن اسامی محمد و احمد با مشخصات زیر به چاپ رسیده است:
- ابن صلاح تقی الدین ابوعمر و عثمان بن عبدالرحمن شهرزوری، طبقات الفقهاء الشافعیه هذیه و رتبه استرک علیه امام محیی الدین ابوزکریا محیی بن شرف النووی، بیض اصوله و نقحه امام ابوالحجاج یوسف بن عبدالرحمن مزی، تحقیق محیی الدین علی نجیبه، چاپ اول، دارالبشائر الاسلامیه، ۱۴۱۳، ق. و نیز کتاب نووی با عنوان «مختصر طبقات الفقهاء» و با تحقیق علل عبدالوجود و علی مومض برای اولین بار در سال ۱۴۱۶ ق توسط «مؤسسه الکتب الثقافیة» به صورت مستقل چاپ شد.
- ۶۶ - آینهوند، ص ۱۷۰.
- ۶۷ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۸۰.
- ۶۸ - عبدالفتنی حسن، ص ۴۷ و ۴۸؛ سلمی، رؤوفه السنة الاسلامیه بین اثبات الفاهمین و رفض الجاهلین، چاپ چهارم، قطر، دارالعلم، ۱۴۰۲، ق، ص ۳۲۰.
- ۶۹ - صدر کاظمی علملی، ص ۲۶.
- ۷۰ - ذهبی، شمس الدین، سیر اعلام النبلاء، تحقیق محب الدین ابی سعید عمر و بن غرامه عمروی، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۷، ق، مقدمه محقق. (۱۷ جلد) در چاپ دیگر این کتاب (۱۴ جلد) که توسط حسین اسد تحقیق شده و آن را مؤسسه الرسالة به چاپ رسانیده است، محقق کتاب معتقد است که تعداد طبقات در نظر ذهبی ۴۰ طبقه است نه ۲۵ طبقه.
- ۷۱ - عبدالفتنی حسن (ص ۵۲) از این کتاب با عنوان «طبقات الحفاظ» نام برده است.
- ۷۲ - ابن سه ذیل با عنوان زیر چاپ شده اند:

۹۲ - احمدین یحیی بن المرتضی، طبقات الممتازة، تحقیق سوسته و یقشد قارز، بیروت، منشورات مکتبه دارالحیة.

۹۳ - سراج‌الدین ابو خصص عمر بن علی بن احمد مصری، طبقات الاولیاء، تحقیق نورالدین شریه، چاپ دوم، دارالمعرفة، ۱۴۰۶ ق.

۹۴ - عبدالغنی حسن، ص ۴۸.

۹۵ - ابن قطلوبغا، تاج التراجم فی طبقات الحنفیه، بنگاد مکتبه المثنی، ۱۹۶۳ م، (بدون مقدمه و تحقیق)

۹۶ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۸.

۹۷ - عبدالغنی حسن، ص ۴۸.

۹۸ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۹.

۹۹ - همو، ص ۷۸.

۱۰۰ - همو، ص ۸۰.

۱۰۱ - سیوطی، عبدالرحمن، بنية الوعة فی طبقات اللغویین و التحاة تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت، دارالفکر، ۱۳۹۹ ق، ص ۸، مقدمه محقق.

۱۰۲ - عبدالغنی حسن، ص ۵۰.

۱۰۳ - داودی، شمس‌الدین محمد، طبقات المفسرین، بیروت، دارالکتب العلمیه.

۱۰۴ - شعرائی، عبدالوهاب بن احمد، الطبقات الكبرى المسماة ببلاتق الاوار فی طبقات الاخیار، مصر، المطبعة العامرة الشرقیه، ۱۳۶۵ ق (۴ جلد).

۱۰۵ - ابن مبرک، یوسف بن حسن، الجوهر المنضد فی طبقات متاخری اصحاب احمد تحقیق و مقدمه عبدالرحمن بن سلیمان العثیمین، چاپ اول، مصر، مطبعة المنذی، ۱۴۰۷ ق، ص ۸۳ و ۸۴ مقدمه محقق. این کتاب حاوی مقدمه‌های مفید در معرفی کتب طبقات نگاری مذاهب مختلف فقهی می‌باشد که توسط محقق کتاب در حدود صد صفحه نگاهشده شده است.

۱۰۶ - عبدالغنی حسن، ص ۴۸.

۱۰۷ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۸.

۱۰۸ - سجادی و عالم‌زاده، ص ۱۰۵ و ۱۰۶.

۱۰۹ - عبدالغنی حسن، ص ۴۹.

۱۱۰ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۸.

۱۱۱ - البته جمال‌الدین کمال یوسف التوح در مقدمه کتاب طبقات الشافعیة اسنوی در ص ۴ و ۵ به ذکر ۲۶ کتاب در طبقات نگاری شافعیان می‌پردازد که بخشی از آنها مربوط به قرن دوازده و سیزده است. همچنین عبدالرحمن بن سلیمان عثیمین، در مقدمه کتاب الجواهر المنضد فی طبقات متاخری اصحاب احمد، ص ۴۸ تا ص ۷۷، به بررسی ۳۱ کتاب در طبقات الخنابلة تا زمان معاصر می‌پردازد که به جهت عدم اهمیت از آنها گذشتیم.

۱۱۲ - مراغی، عبدا... مصطفی، الفتح العین فی طبقات الاصولیین، چاپ سوم، بیروت، محمدامین دمج و شرکاوه، ۱۳۹۴ ق، ص ۱۰.

۱۱۳ - عزالدین السیروان، عبدالعزیز، معجم الطبقات الحفاظ و المفسرین مع دراسة عن الامام السیوطی و مؤلفاته، چاپ اول، بیروت، عالم الکتبه، ۱۴۰۴ ق.

۱۱۴ - ابن شطی فواز الزمرلی، محمد جمیل بن عمر بغدادی، مختصر طبقات الخنابلة، چاپ اول، دارالکتب العربی، ۱۴۰۶ ق.

۱۱۵ - ابوزید بکر، طبقات النسائین، چاپ اول، ریاض، دارالرشد، ۱۴۰۷ ق.

۱۱۶ - هیتو، محمدحسن، الاجتهاد و طبقات مجتهدی الشافعیة، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.

۱۱۷ - همو، ص ۴۰.

۱۱۸ - همو، ص ۹.

۱۱۹ - منظور از طبقات نگاری شیعه نوشته‌هایی است که نویسندگان آنها دارای مذهب تشیع باشند گرچه شخصیت‌های مورد بحث در کتب آنها همگی شیعه نباشند. در اینجا نیز همانند بخش گذشته به ذکر کتبی پرداخته می‌شود که یا عنوان طبقات را داشته باشند و یا اینکه محتوای آنها بر اصول طبقات نگاری استوار باشد.

ذیل تذکره الحفاظ للذهبی، تلمیذ ابوالمحاسن الحسینی دمشقی و یلیه لحظ الحفاظ بذیل طبقات الحفاظ للحافظ تقی‌الدین محمد بن فهد مکی و یتلوه ذیل طبقات الحفاظ للذهبی، جلال‌الدین سیوطی، تحقیق حسام‌الدین قدسی، بیروت، دارالکتب العلمیه. همچنین کتاب سیوطی با عنوان طبقات الحفاظ توسط دارالکتب العلمیه، بیروت به چاپ رسیده است که دارای مقدمه‌ای سودمند درباره کتاب می‌باشد. (چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق، ص ۴ به بعد.)

۷۳ - ذهبی، شمس‌الدین، المعین فی طبقات المحدثین، تحقیق محمد زینهم محمد عزب، چاپ اول، دارالصحة للنشر، ۱۴۰۷ ق.

۷۴ - ذهبی، شمس‌الدین، معرفة القراء الکبار، علی الطبقات و الاعصار (ویلیه ما اغفله الذهبی لابن مکتوم)، تحقیق محمدسید جلال‌الحق، چاپ اول، دارالکتب الحدیثه، بی‌تا.

۷۵ - دمشقی صالی، ابوعبدالله محمد بن احمد بن عبدالهادی، طبقات علماء الحدیثه تحقیق اکرم البوشی و ابراهیم الزریق، چاپ دوم، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۷ ق.

۷۶ - سکسکی کنده، ابوعبدالله جهاندین محمد بن یوسف بن یعقوب جندی، السلوک فی طبقات العلماء و الملوک، تحقیق محمد بن علی بن حسین اکرم الحرائی، چاپ اول، صنعاء، ۱۴۱۴ ق.

۷۷ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۹.

۷۸ - سبکی، تاج‌الدین ابی نصر عبدالوهاب بن علی، طبقات الشافعیة الكبرى، تحقیق محمود محمدالطنجانی و عبدالفتاح محمدالحلو، مصر، دار احیاء الکتب العربیه (۱۰ جلد).

۷۹ - اسنوی، عبدالرحیم، طبقات الشافعیة، تحقیق جمال‌الدین کمال یوسف الحوت، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ق.

۸۰ - ابن کثیر دمشقی، طبقات الفقهاء الشافعیین، تحقیق احمد عمر هاشم و محمد زینهم عزب، مکتبه الثقافة الدینیة، ۱۳۱۳ ق. (۲ جلد)

۸۱ - ابن ابی الوفاء القرظی، محی‌الدین ابومحمد عبدالقادر بن محمد بن محمد بن نصرالله الجواهر المصنیة فی طبقات الحنفیه، تحقیق عبدالفتاح محمدالحلو، بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۹۶ ق.

۸۲ - ابن رجب زین‌الدین ابی الفرج عبدالرحمن بن احمد دمشقی حنبلی، کتاب الذیل علی طبقات الخنابلة، تحقیق محمد حامد الفقی، ۱۳۷۲ ق، مطبعة السنة المحمدیه، بی‌تا.

۸۳ - عبدالغنی حسن (ص ۵۱) در معرفی این کتاب دچار دو اشتباه شده است، اول آنکه نام این کتاب را طبقات المحدثین ذکر می‌کند و دوم آنکه محتوای آن را درباره شرح حال محدثان از زمان پیامبر اکرم (ص) تا اوایل قرن نهم می‌داند در حالی که این کتاب مخصوص طبقات شافعیه است.

۸۴ - ابن ملقن، سراج‌الدین ابوخصص عمر بن علی بن احمد اندلسی التکروری الشافعی، المعتمد المنضد فی طبقات حملة المذهب، تحقیق ایمن نصر زهری و سید مهنی، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷.

۸۵ - از ویژگی‌های چاپ این کتاب تنظیم فهرست‌های الفبایی جداگانه برای اسامی، کتبه‌ها، انساب و القاب می‌باشد.

۸۶ - برای اطلاع بیشتر از این روش و فواید و نقایص آن مراجعه شود به: سالم تیه اسمد علم طبقات المحدثین، ص ۲۰۱-۲۱۸.

۸۷ - تدلیس در اسناد کتب درابه چنین تعریف شده است: هوان یروی عن لقیه او عاصره ما لم یسمعه علی وجه یوهم انه سمعه منه. (شهید ثانی، الرغایة، ص ۱۳۳) برای اطلاع کامل از تدلیس و اقسام آن مراجعه شود به: دمینی، مسفرن عزم الله التدلیس فی الحدیثه چاپ اول، ریاض، مؤلفه، ۱۴۱۲ ق.

۸۸ - ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی بن محمد طبقات المدلسین المسمی تعریف اهل التدلیس بمراتب الموصوفین بالتدلیس، بی‌جا، بی‌تا، بی‌تا، (۲۴ صفحه)

۸۹ - ابن جزیری، شمس‌الدین ابی الخیر محمد بن محمد الذین علی طبقات القراء چاپ سوم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۴ ق.

۹۰ - حاجی خلیفه، ج ۴، ص ۷۹.

۹۱ - ابن قاضی شهبه اسدی شافعی، تقی‌الدین، طبقات التحاة و اللغویین، تحقیق محسن غیاص، نجف اشرف، مطبعة النعمان، ۱۹۷۳ م، ص ۱۲، مقدمه محقق.

- ۱۲۰- التذیبه، ص ۱۶۴: او می گوید: (واقفی) شیمة نیکوکاری بود که جانب تقیه را از دست نمی داد...
- ۱۲۱- صدر، سیدحسن، تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام، بیروت دارالرائد العربی، ۱۴۰۱ ق، ص ۳۳۲.
- ۱۲۲- التذیبه، ص ۱۶۷.
- ۱۲۳- ابن ابی الحدید شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، مصر، داراحیاء الکتب العربیة ۱۳۸۵ ق، ج ۲، ص ۲۸ و ۲۹.
- ۱۲۴- التذیبه، ص ۲۶۸.
- ۱۲۵- طهرانی، آغا بزگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، چاپ دوم، بیروت دارالاضواء، ج ۱۵، ص ۱۵۰.
- ۱۲۶- درالندیم (ص ۴۰۵) این کتاب به نام محمد بن خالد یعنی پدر احمد ثبت شده است. در حالی که در کتب کتابشناسی شیعه مانند رجال النجاشی در ذیل نام محمد بن خالد (ص ۳۳۵) به نام چنین کتابی برخورد نمی کنیم.
- ۱۲۷- نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، رجال النجاشی، تحقیق سیموسی شیرازی، چاپ ششم، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۸ ق، ص ۷۶.
- ۱۲۸- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۵ و ۱۴۶ و ۱۴۸ و نیز مراجعه شود به رجال البرقی شیخ ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی، و تحقیق جواد قیومی اصفهانی، چاپ اول، قم، مؤسسه القیوم، ۱۴۱۹ ق، ص ۱۹-۲۱ مقدمه محقق.
- ۱۲۹- نجاشی، ص ۴۰۴، طهرانی، ۱۵۱.
- ۱۳۰- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۵۱.
- ۱۳۱- همو، ص ۱۴۵.
- ۱۳۲- نجاشی، ص ۳۹۵، صدر، سیدحسن، ص ۲۶۳.
- ۱۳۳- نجاشی، ص ۲۳۳، طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۵۱.
- ۱۳۴- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، چاپ اول، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۵ ق، از امتیازات این چاپ وجود چهار فهرست در پایان کتاب یا عناوین: ۱- فهرس الرجال الواردة فی الکتب، ۲- فهرس الثقات و الضعاف، ۳- فهرس المنسوبین الی المذاهب الفاسدة، ۴- فهرس المعجائب می باشد.
- ۱۳۵- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۵۱.
- ۱۳۶- همو، ص ۱۵۲.
- ۱۳۷- همو، ص ۱۵۳.
- ۱۳۸- همو، ص ۱۵۱.
- ۱۳۹- همو، ص ۱۴۷.
- ۱۴۰- این بازسازی که با استفاده از نقل قول های کتب تاریخ اسلام اهل سنت همانند تاریخ الاسلام ذهبی و کتب تراجم و رجال آنها همانند الوافی بالوفیات و لسان المیزان انجام گرفته به صورت اقبایی بوده و دارای مشخصات زیر می باشد:
- ابن ابی طی حلبی، یحیی بن حمید بن ظافر الطالی، الحاوی فی رجال الشیعة الامامیة بازسازی و تدوین رسول جعفریان، چاپ اول، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۷۹.
- ۱۴۱- همو، ص ۱۴۹.
- ۱۴۲- صدر کاظمی، ص ۳۳۲، طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۹ و ج ۱۰، ص ۱۲۸.
- ۱۴۳- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۸.
- ۱۴۴- مجلسی، محمقلقی، روضة المتقین، ج ۱۴، شرح مشیخة الصدوق، ص ۳۳۳.
- ۱۴۵- اردبیلی غروی حائری، محمد بن علی، جامع الرواة و لزاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۲ ق، (۲ جلد)
- ۱۴۶- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۷.
- ۱۴۷- سید علیخان مدنی شیرازی، صدرالدین الدرجات الرقیعة فی طبقات الشیعة، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، قم، انتشارات بصیرتی، ص ۴ مقدمه مؤلف - لازم به تذکر است
- که چنانچه محقق کتاب در مقدمه یادآور شده به جز طبقه اول و مقدار کمی از طبقات چهارم و یازدهم بقیة اجزای کتاب یافت نشده است.
- ۱۴۸- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۸.
- ۱۴۹- همو، ص ۱۴۹.
- ۱۵۰- همو، ص ۱۵۲.
- ۱۵۱- جلیقی بروجردی، سیدعلی اصغر بی سید محمد شفیع، تحقیق سید مهدی رجایی، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق، (دو جلد) قسمت اعظم این کتاب حاوی مباحث درایه و حدیث شناسی است.
- ۱۵۲- همو، ج ۱۵، ص ۱۴۶ و ۱۴۷.
- ۱۵۳- همو، ص ۱۴۹.
- ۱۵۴- بروجردی، ترتیب اسناد الکافی، ص ۱۱۱ - ۱۱۳.
- ۱۵۵- کمونة الحسینی، منیة الراغبین فی طبقات النسابین، بی جا، بی تا، بی تا.
- ۱۵۶- طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۴۶ و ۱۴۷.
- ۱۵۷- همو، ص ۱۵۱.
- ۱۵۸- همو، ص ۱۵۳.
- ۱۵۹- جواهری، محمد المفید من معجم رجال الحدیث، چاپ اول، قم، مکتبه المحلاتی، ۱۴۱۷ ق.
- ۱۶۰- حسینی بغدادی، سید محمد جواد المبین علی معجم رجال الحدیث، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة، ۱۳۷۴.
- ۱۶۱- طریحی، محمد سعید، دلیل معجم رجال الحدیث، قم، مرکز نشر آثار الشیعة.
- ۱۶۲- تجلیل تبریزی، ابوطالب، معجم الثقات و ترتیب الطبقات، قم، سید حسین موسوی، بی تا.
- ۱۶۳- عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، چاپ اول، قم، دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۷۱.
- (پنج جلد).
- منابع:
- آیتنوند صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.
- ابن ابی اسبیعه موفق الدین ابوالعباس احمد بن قاسم، عیون الاتیاه فی طبقات الاطباء، تحقیق نزار رضه بیروت، مکتبه دارالحیة.
- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، مصر، داراحیاء الکتب العربیة ۱۳۸۵ ق.
- ابن ابی طی حلبی، یحیی بن حمید بن ظافر الطالی، الحاوی فی رجال الشیعة الامامیة بازسازی و تدوین رسول جعفریان، چاپ اول، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۷۹.
- ابن ابی الوفاء القرشی، محی الدین ابومحمد عبدالقادر بن محمد الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة، تحقیق عبدالفتاح محمد الحلوی، بی جا، بی تا، ۱۳۹۶ ق.
- ابن جزیری، شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد الذیل علی طبقات القراء، چاپ سوم، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۲ ق.
- ابن جلیج، سلیمان بن حسان اندلسی، طبقات الاطباء و الحكماء، ترجمه و تعلیقات سید محمد کاظم امام، بی جا، بی تا، ۱۳۴۹.
- ابن جوزی قرشی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، کتاب الموضوعات، تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان، چاپ دوم، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۳ ق.
- ابن حبان بسُتی، محمد کتاب مشاهیر علماء الامصار، تحقیق م. فلایشهر، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین احمد بن علی، تقریب التهذیبه، تحقیق محمد عوامة، چاپ چهارم، حلب، دارالرشید، ۱۴۱۲ ق.
- ، طبقات المدلسین المسمی تریف اهل التقدیس براتب الموصوفین بالتدلیس،

بی جا، بی نا، بی تا.

- ابن خياط، ابو عمر و خليفة كتاب الطبقات، تحقيق سهيل زكار، بيروت، دارالفكر، ١٤١٤ ق.
- ابن رجب، زين الدين ابوالفرج عبدالرحمن بن احمد دمشقى حنبلى، كتاب الذيل على طبقات الحنابلة، تحقيق محمد حامد الفقى، مطبعة السنة المحمدية ١٣٧٢ ق.
- ابن سعد، محمد الطبقات الكبرى، تحقيق محمد عبدالقادر عطلة، بيروت، دارالكتب العلمية.
- سلسلة الناقص من طبقات ابن سعد الطبقة - الخامسة من الصحابة تحقيق محمد بن سامل السلمى، چاپ اول، طابيه مكتبة الصديق، ١٤١٤ ق.
- الطبقات الكبرى لابن سعد القسم المتعمم لثامى اهل المدينة و من بعدهم من ربع الطبقة - الثالثة - الى منتصف الطبقة - السادسة، چاپ دوم، المدينة المنورة، مكتبة العلوم و الحكم، ١٤٠٨ ق.
- ابن سلام جمحى، محمده طبقات الشعراء، مقدمه جوزف هل المانى و طه احمد ابراهيم چاپ دوم، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٠٨ ق.
- ابن شطى، محمد جميل بن عمر بنفادى، مختصر طبقات الحنابلة، چاپ اول، دارالكتاب العربى، ١٤٠٦ ق.
- ابن الصلاح، ابو عمرو عثمان بن عبدالرحمن شهرزورى، طبقات الفقهاء الشافعية، هديه و رتبه و استترك عليه امام محى الدين ابوزكريا يحيى بن شرف النووى، بىض اصوله و نقحه امام ابوالحجاج يوسف بن عبدالرحمن مزى، تحقيق محى الدين على نجيبه چاپ اول، دارالبشائر الاسلاميه، ١٤١٣ ق.
- مقدمه ابن الصلاح فى علوم الحديث چاپ اول، بيروت، دارالفكر، ١٤١٨ ق.
- ابن قاضى شهبه اسدى شافعى، تقى الدين، طبقات النحلة و اللنوين، تحقيق محسن غياص، نجف اشرفه، مطبعة النعمان، ١٩٧٢ م.
- ابن قتيبة دینورى، ابو محمد عبدا... بن مسلمه الشعر و الشعراء او طبقات الشعراء، تحقيق مفيد قميجه چاپ دوم، بی تا، ١٤٠٥ ق.
- ابن قطلوبغا، شيخ ابى الملل زين الدين قاسم، تاج التراجم، فى طبقات الحنفية، بغداد، مكتبة المثنى، ١٩٦٢ م.
- ابن كثير، ابوالفداء، اختصار علوم الحديث، تحقيق صلاح محمد عويصة چاپ اول، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٠١ ق.
- ابن ماجه ابو عبدالله محمد بن يزيد قزوینى، سنن ابن ماجه، تحقيق محمد فواد عبدالباقي، بيروت، داراحياء التراث العربى.
- ابن مبره، يوسف بن حسن حنبلى، الجوهر المنتقد فى طبقات متأخرى اصحاب احمد، تحقيق عبدالرحمن بن سليمان، عثيمين، چاپ اول، مصر، مطبعة المدنى.
- ابن منتهز، عبدالله طبقات الشعراء، تحقيق عبدالستار، احمد فراج، مصر، دارالمعارف.
- ابن ملقن، سراج الدين ابوحفص عمر بن على بن احمد اندلسى تکرورى شافعى، العقد المذهب فى طبقات حملة المذهب، تحقيق ايمن نصر ازهرى و سيد مهني، چاپ اول، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٧ ق.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، تصحيح على شيرى، چاپ اول، بيروت، داراحياء التراث العربى، ١٤٠٨ ق.
- ابواسحاق شيرازى، ابراهيم بن على بن يوسف طبقات الفقهاء (ويليه طبقات الشافعية لابي بكر بن هديقه الله الحسينى الملقب بالمصنف المتوفى سنة ١٠١٤ ق)، تحقيق شيخ خليل الميس، بيروت، دارالقلم.
- ابوزيد بكر، طبقات النسائين، چاپ اول، رياض، دارالرشده، ١٤٠٧ ق.
- ابوالشيخ الاتصارى، ابو محمد عبدا... بن محمد بن جعفر، كتاب طبقات المحدثين باسهلن و الواردين عليها، تحقيق عبدالغفور عبدالحق حسين هر البلوش، چاپ دوم، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٢ ق.
- ابونعيم اصفهاني، احمد بن عبدالله، حلية الاولياء و طبقات الاصفياء، تحقيق محمد امين خانجى، چاپ پنجم، بيروت، دارالكتاب العربى، ١٤٠٧ ق.
- احمد بن يحيى بن المرتضى، طبقات الممتازة، تحقيق سوسنه و يقشلد قلرز، بيروت،

منشورات مكتبة دارالحياة.

- ارديبلى غرورى حائرى، محمدين على، جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، قم، كتابخانه آيت الله العظمى مرعشى نجفى، ١٤٠٣ ق.
- اسنوى، عبدالرحيمه طبقات الشافعية، تحقيق جمال الدين كمال يوسف الحوت، چاپ اول، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٠٧ ق.
- امام خمينى، سيد روح الله موسى، الرسائل، تزيينات مجتبى طهرانى، قم، مؤسسة اسماعيليان، ١٣٨٥ ق.
- كتاب الطهارة، تصحيح على اكبر مسعودى، قم، چاپخانه مهر.
- انبارى، ابوالبركات عبدالرحمن بن محمد بن سعيده، تزهة الالاء فى طبقات الاديان، تحقيق ابراهيم سامرايى، بغداد، مكتبة الاندلس.
- بخارى، ابو عبدا... محمدين اسماعيل، صحيح البخارى، تحقيق مصطفى ديب البنا، چاپ پنجم، بيروت و دمشق، دارابن كثير و اليعامه، ١٤١٤ ق.
- بريدجى، ابوبكر احمد بن هارون، كتاب فيه طبقات الاسماء المفردة من الصحابة و التابعين و اصحاب الحديث، تحقيق سكينه - الشهبانى، چاپ اول، بی تا، بی جا، ١٩٨٧ م.
- برقى، ابو جعفر احمد بن محمد بن خالد رجال البرقى، تحقيق جواد قيومى اصفهاني، چاپ اول، قم، مؤسسه القیوم، ١٤١٩ ق.
- بروجردى، سيد محمد حسين، ترتيب اسانيد الكافى، مقدمه محمد واعظ زاده خراسانى، چاپ اول، مشهد، بنياد پژوهشهاى اسلامى آستان قدس رضوى.
- تجليل تبريزى، ابوطالب معجم الثقات و ترتيب الطبقات، قم، سيد حسين موسى.
- جلفقى، بروجردى، سيد على اصغر بن سيد محمد شفيق، طوائف المقال فى معرفة طبقات الرجال، تحقيق سيد مهدي رجايى، چاپ اول، قم، كتابخانه آيت الله العظمى مرعشى نجفى، ١٤١٠ ق.
- جماعلى مقدسى، محمدين احمد بن عبدالغنى، طبقات علماء الحديث، تحقيق اكرم البوشى، بيروت، مؤسسة الرسالة.
- جواهرى، محمد المفيد من معجم رجال الحديث چاپ اول، قم، مكتبة المحلاني، ١٤١٧ ق.
- حاجى خليفه، كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون، بيروت، دارالفكر، ١٤٠٢ ق.
- حاكم نيشابورى، ابو عبدالله محمد بن عبدالله، معرفة علوم الحديث، چاپ چهارم، بيروت، لجنة احياء التراث العربى فى دار الافاق الجديده، ١٤٠٠ ق.
- حرانى، ابو عروبة حسين بن محمد المنقذ من كتاب الطبقات، تحقيق ابراهيم صالح چاپ اول، دارالبشائر، ١٩٩٤ م.
- حسيني بنفادى، سيد محمد جواد العميرى على معجم رجال الحديث، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث الاسلاميه، ١٣٧٤.
- حسيني جلالى، سيد محمدرضا المنهج الرجالى و العمل الرائد فى الموسوعة الرجالية لسيد الطائفة آيت الله العظمى البروجردى، چاپ اول، قم، دفتر تليقات اسلامى حوزه علميه قم، ١٣٢٠ ق.
- حشيش، على بن ابراهيم المدخل الى علوم الحديث، مصر، مكتبة الايمان، ١٤١٨ ق.
- خواجه عبدالله قنصارى، طبقات الصوفيه، تحقيق محمد سرور مولايى، تهران، انتشارات توس، ١٣٦٢.
- خوئى، سيد ابوالقاسم معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواه چاپ چهارم، قم، مركز نشر آثار الشيعه، ١٤١٠ ق.
- داودى، شمس الدين محمد طبقات المفسرين، بيروت، دارالكتب العلمية.
- دمشقى صالحى، ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالهادى، طبقات علماء الحديث، تحقيق اكرم البوشى و ابراهيم الزبيق، چاپ دوم، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٧ ق.
- دمينى، مسفر بن عزم الله التليسى، فى الحديث چاپ اول، رياض، مؤلفه، ١٤١٢ ق.
- ذهيبى، شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان، تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الاعلام، تحقيق عبدالسلام تدمرى، چاپ اول، بيروت، دارالكتاب العربى، ١٤٠٩ ق.
- سير اعلام النبلاء، تحقيق حسين اسد، چاپ چهارم، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٦ ق.
- و تحقيق محب الدين لى سيد عمرو بن غرامه عمروى، چاپ اول، بيروت، ١٤١٧ ق.
- معرفة القراء الكبار على الطبقات و الاعصار (ويليه ما اغفله النهى لابن مكرم)،

- تحقیق محمد سید جالدالحق چاپ اول، دارالکتب الحدیثه.
- ، المعین فی طبقات المحدثین، تحقیق محمد زینهم محمد عزبہ چاپ اول، دارالصحوة للنشر، ۱۴۰۷ ق.
- ذیل تذکره الحفاظ للذهبی، تلمیذہ ابوالمحاسن الحسینی الدمشقی و ینہ لحظہ الاحاط بذیل طبقات الحفاظ للحافظ تقی الدین محمد بن فہد مکی و یتلوہ ذیل طبقات الحفاظ للذهبی جلال الدین سیوطی، تحقیق حسام الدین قدسی، بیروت، دارالکتب العلمیہ.
- راجب اصفہانی، معجم مفردات الفاظ القرآن، تحقیق ندیم مرعشی، قم، دارالکتب العلمیہ.
- روزنتال، فرانتز، علم التاریخ عندالمسلمین، ترجمہ صالح احمدالملی، بنیاد مکتبۃ المثنی، ۱۹۶۳ م.
- زبیدی، ابوبکر محمد بن حسن، طبقات النحویین و اللغویین، تحقیق محمدابوالفضل ابراہیم چاپ اول، مصر، محمدسای امین الخلیجی الکتبی، ۱۳۷۲ ق.
- زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر، اساس البلاغہ، تحقیق عبدالرحیم محمود، بی جا، بی نا، بی تا.
- ، الکشافہ تحقیق مصطفی حسین احمد چاپ سوم، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
- سالم تیبہ اسعد، علم طبقات المحدثین اہمیتہ و فوائدہ چاپ اول، ریاض، مکتبۃ الرشد للنشر و التوزیع، ۱۴۱۵ ق.
- سبحانی، جعفر (زیر نظر)، موسوعۃ طبقات الفقہاء، چاپ اول، قم، مؤسسۃ الامام الصادق (ع) ۱۴۲۸ ق.
- سبکی، تاج الدین ابونصر عبدالوہاب بن علی، طبقات الشافعیۃ الکبری، تحقیق محمود محمد الطنّاجی و عبدالفتاح محمد الحلوطی، مصر، دارلحیاء الکتب العربیہ.
- سجادی، سید صادق و ہادی عالم زائدہ تاریخنگاری در اسلام، چاپ اول، تہران، انتشارات سمت، ۱۳۷۵.
- سخاوی، شمس الدین محمد بن عبدالرحمن بن محمد فتح المغیث شرح الفیہ الحدیثہ شیخ صلاح محمد عویصہ، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیہ ۱۴۱۴ ق.
- سراج الدین، ابوحضض عمر بن علی بن احمد مصری، طبقات الاولیاء، تحقیق نورالدین شریبہ، چاپ دوم، دارالمعرفہ، ۱۴۰۶ ق.
- سکسکی، ابوعبدالله جہادالدین محمد بن یوسف بن یعقوب جندی، السلوک فی طبقات العلماء و الملوکہ تحقیق محمد بن علی بن حسین اکوم الحارثی، چاپ اول، صنعاء، ۱۴۱۳ ق.
- سلیمی، رؤوفہ السنۃ الاسلامیہ بین اثبات الفاہمین و رفض الجاہلین، چاپ چہارم، قطر، دارالعلم، ۱۴۰۲ ق.
- سلطان، منیر، ابن سلام و طبقات الشعراء، چاپ دوم، اسکندریہ، منشأہ الممارفہ، ۱۹۸۶ م.
- سید علیخان مندی شیرازی، صدرالدین، الدرجات الرفیعیہ فی طبقات الشیعہ، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، قم، انتشارات بصیرتی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، بغیۃ الوعایہ فی طبقات اللغویین و النحاة، تحقیق محمد ابوالفضل ابراہیم، چاپ دوم، بیروت، دارالفکر، ۱۳۹۹ ق.
- ، تدریب الراوی فی شرح تقریب التلوی، تحقیق عبدالوہاب عبداللطیفہ، چاپ دوم، المدینۃ المنورہ، المکتبۃ العلمیہ، ۱۳۹۲ ق.
- ، طبقات الحفاظ، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۴ ق.
- شعرائی، عبدالوہاب بن احمد، الطبقات الکبری المسمیۃ بلواقح الاتوار فی طبقات الاخبار، مصر، المطبعۃ العامرۃ الشرفیہ، ۱۳۶۵ ق.
- شہید ثانی، زین الدین بن علی، الرایۃ فی علم الدرایۃ، تحقیق عبدالحمین محمدعلی بقال، چاپ دوم، قم، کتابخانہ آیتاللہ العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۳ ق.
- صالح صبحی، علوم الحدیثہ، علوم الحدیث و مصطلحہ، چاپ بیستم، بیروت، دارالعلم للملایین.
- صدر کاظمی عاملی، سیدحسن، تاسیس الشیعہ لعلوم الاسلام، بیروت، دارالرائد العربی، ۱۴۰۱ ق.
- ، نہایۃ الدرایۃ شرح الوجیزۃ للشیخ البہائی، تحقیق شیخ ماجد غرباوی، قم، نشر مشعر.
- ضیاء المرمری، اکرم، بحوث فی تاریخ السنۃ المشرفۃ، چاپ چہارم، المدینۃ المنورہ، مکتبۃ العلوم و الحکمہ، ۱۴۰۵ ق.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، بیروت، مؤسسۃ الاعلمی.
- طبری، محمد سعید، دلیل معجم رجال الحدیثہ، قم، مرکز نشر آثار الشیعہ.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی اصفہانی، چاپ اول، قم، مؤسسۃ النشر الاسلامی التابعۃ لجماعۃ المدرسین، بقم، ۱۴۱۵ ق.
- طہرانی، آقا، زکۃ الذریعۃ الی تصانیف الشیعہ، چاپ دوم، بیروت، دارالاضواء.
- ، طبقات اعلام الشیعہ، دوازده جلد، چاپ بیروت، نجفہ تہران، از ۱۳۷۳ - ۱۴۰۶ ق.
- عبدالقنی حسن، محمد زندگینامہ، ترجمہ امیرہ ضمیری، چاپ اول، تہران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- عبدالکریم الوافی، محمد، منہج البحث فی التاریخ و التنبؤ التاریخی عندالعربہ، چاپ اول، بنگازہ، منشورات جامعۃ قاریونس، ۱۹۹۰ م.
- عزالدین السیروی، عبدالعزیز، معجم طبقات الحفاظ و المفسرین مع دراسۃ عن الامام السیوطی و مؤلفاتہ، چاپ اول، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۴ ق.
- عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعہ، چاپ اول، قم، دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۷۱.
- علی احمد الترابی، البشیر، القاضی عیاض و جهودہ و علمی الحدیث روایۃ و درایۃ، چاپ اول، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۱۸ ق.
- عیسیٰ بکہ احمد، معجم الاطیاء من سنۃ ۶۵۰ الی یومناہذہ، چاپ اول، بی جا، بی تا، ۱۳۶۰ ق.
- غسانی، ملک اشرف ابوالعباس اسماعیل بن عباس بن رسول، المسجد المسبوک و الجواهر المحکوک فی طبقات الخلفاء و الملوکہ، تحقیق شاکر محمود عبدالمنعم، بیروت و بنیاد، دارالتراث الاسلامی و دارالبیان، ۱۳۹۵ ق.
- قاضی ابی علی، محمد بن محمد الفراء الحنبلی، طبقات الحنابلہ، بیروت، دارالمعرفہ.
- قاضی صاعد انلسی، التعریف بطبقات الامم (تاریخ جهانی علوم و دانشمندان تا قرن پنجم ہجری)، ترجمہ و تحقیق غلامرضا جمشید نژاد، چاپ اول، تہران، دفتر نشر میراث مکتوبہ، ۱۳۷۶.
- قاضی عبدالجبار، ابوالحسن عبدالجبار بن احمد ہمدانی اسدآبادی، تحقیق علی سامی النشار و عصام الدین محمدعلی، بی جا، بی تا، بی تا.
- کمونۃ الحسینی، سید عبدالرزاق، منیۃ الراغبین فی طبقات النساء، بی جا، بی تا، بی تا.
- مامقانی، عبداللہ، مقیاس الہدایۃ فی علم الدرایۃ، تحقیق محمدرضا مامقانی، چاپ اول، قم، مؤسسۃ آل البیت علیہم السلام، لاجیہ التراث، ۱۴۱۱ ق.
- مجلسی، محمدتقی، روضۃ المتقین فی شرح من لا یحضرہ الفقیہ، تصحیح شیخ علی پناہ اشتہاردی و سید حسین موسوی کرمانی، تہران، بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانیور، ۱۳۹۹ ق.
- مراغی، عبداللہ مصطفی، الفتح المبین فی طبقات الاصولیین، چاپ سوم، بیروت، محمد امین دمج و شرکاوہ، ۱۳۹۲ ق.
- مسلم بن حجاج نیشابوری، الطبقات، تحقیق ابوعبیدہ مشہور بن حسن، چاپ اول، ریاض، دارالہجرۃ.
- نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس، رجال النجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، چاپ ششم، قم، مؤسسۃ النشر الاسلامی التابعۃ لجماعۃ المدرسین، بقم، ۱۴۱۸ ق.
- التذیب، محمد بن اسحاق، کتاب الفہرستہ، ترجمہ محمدرضا تجدد، چاپ سوم، تہران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- نووی، محیی الدین ابوزکریا یحیی بن شرفہ، مختصر طبقات الفقہاء، تحقیق عادل عبدال موجود علی موصی، چاپ اول، مؤسسۃ الکتب الثقافیہ، ۱۴۱۶ ق.
- ہیتو، محمدحسن، الاجتہاد و طبقات مجتہدی الشافعیہ، چاپ اول، بیروت، مؤسسۃ الرسالہ، ۱۴۰۹ ق.